

Program su finansirali: grad Obrovac, Srpsko narodno vijeće iz Zagreba, Zajedničko vijeće opštine Vukovar, Komesarijat za izbeglice i migracije Beograd, Fond za izbegla, prognana i raseljena lica AP Vojvodine, Savjet za nacionalne manjine Republike Hrvatske, Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u regionu. Sadržaj publikacije ne predstavlja odgovornost sponzora i ni u kom slučaju ne odražava njihove stavove.

**Sto godina srpsko-hrvatskih odnosa (1918-2018),
dominantni narativi i kulture sećanja**

**One Hundred Years of Serb-Croat Relations
(1918-2018): Dominant Narratives and the
Cultures of Remembrance**

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE – NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNJU I POMIRENJE-GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

NOVI SAD, 2018.

SADRŽAJ

Darko Gavrilović KREIRANJE ISTORIJE MRŽNJE; DOMINANTNI NARATIVI KAO POTENCIJALNI DISTRIBUTERI MEĐUNACIONANIH TENZIJA IZMEĐU SRBA I HRVATA	7
Aleksandar Stojanović KVISLING ILI SRPSKI HEROJ? LIČNOST I DELO MILANA NEDIĆA U SRPSKIM MEDIJIMA I DISKURSU U VREME TRAJANJA SUDSKOG PROCESA ZA NJEGOVU REHABILITACIJU.....	21
Vjeran Pavlaković CROATIA'S CONTESTED MEMORYSCAPE	37
Bruno Vignjević SLOJEVI SJEĆANJA: HISTORIOGRAFSKE KONTROVERZE ANTIFAŠISTIČKIH KOMEMORACIJA U BREZOVICI I SRBU.....	69
Dino Buljat HRVATSKO- SRPSKI ODNOSI U HRVATSKOM (ANTI)RATNOM FILMU- IZGRADNJA KOLEKTIVNOG IDENTITETA FILMSKIM INTERPRETIRANJEM POVIJESTI.....	79
Filip Škiljan IDENTITET I SJEĆANJE: PRIMJER SRBA U ZAGREBAČKOJ ŽUPANIJI	93

Darko Gavrilović

KREIRANJE ISTORIJE MRŽNJE; DOMINANTNI NARATIVI KAO POTENCIJALNI DISTRIBUTERI MEĐUNACIONANIH TENZIJA IZMEĐU SRBA I HRVATA

Apstrakt

Autor će u radu nastojati da predstavi neke od dominantnih narativa kojima se manipuliše u udžbenicima istorije u Hrvatskoj i Srbiji. Namera mu je da ukaže na njihove različitosti i istovetnosti, ali i na moć političkih zloupotreba njima i na njihov potencijal u mogućim sukobima u budućnosti.

Ključne reči

udžbenici istorije, dominantni narativi, istoričari, Srbija, Hrvatska

Uvod

Užas dvadesetog veka se ogledao u veličini dva svetska rata i sablasnom odjeku njihove razorne moći. Međutim, na Balkanu, dva rata nisu jedini obeležili strahote prošlog veka. Uz njih su se u krvi valjali još Balkanski ratovi, antisemitski progoni, aktivnosti fašističkih organizacija, blokofske podele, genocidi i konačno raspad Jugoslavije sa nizom ratova u trajanju od 1991 do 2001.godine. Činjenica da su balkanski 20. vek obeležili ratovi i ekstremne ideologije, raspadi dva carstva i nekoliko propalih država moglo bi da otvori pitanje da li je 20.vek na ovom prostoru trajao u stvari od 1912 do 2001.godine. Uz sve to, Balkan je doživeo brak nacionalizma i destruktivnih ekstremnih ideologija koji je iznedrio iz te svoje veze šizofreni svet mržnje i predrasuda. Na žalost, i danas su neki relikti prošlosti preživeli: političari koji se deklariraju kao borci za jednakost i pravdu nastavili su da građane svojih država tretiraju kao smeće; populističke vlasti zloupotrebljavaju vojske mrtvih iz ratova na prostoru Balkana, koristeći ih za sopstvene parade i promocije pri tome ne mareći za to što time raspaljuju mržnju i ostrašćenost; „sloboda“ i „demokratija“ postali su toliko puta od strane političara prežvakani izrazi da su sada kaša koju samo još „bebeći“ umovi sa slepom verom gutaju obožavajući svoje „vođe“. A te vođe su prošlovekovna zaostavština masovnih stranaka i ideologija koje su iznedrile čitav niz bezgrešnih predvodnika svojih „krda“. Nikada pre 20.veka na Balkanu toliki milioni nisu imali osećaj da tako aktivno učestvuju u političkim dešavanjima. Razbudili smo genij koji je usavršio oružje stvoreno u 20. veku, otvorili smo oči za nove tipove oružja za masovno uništenje, i analogno tome, uspavali smo savest.

Ono što nismo uspavali to je da je novim političkim elitama, jednako kao i onima u vreme jednopartijskih režima, ostavljena nepodnošljiva lakoća manipulacijama. „Ne zaboravimo njihove zločine“, „mi smo bili žrtve“, „mi govorimo istinu“ česta su upozorenja koja se čuju na prostoru nekadašnje Jugoslavije i odnose se na ratove, progone, etnička čišćenja i genocide koji su počinjeni u 20.veku. Ona dolaze sa svih strana, kako od nacionalnih lidera, političkih stranaka, verskih zajednica tako i od strane javnih ličnosti ili intelektualaca. Poruke se prenose na pripadnike stranaka, vernike, čitaoce, na sve one koje politika taman toliko zanima da ne žele da budu aktivno uključeni u nju, i oni ih šalju dalje, ukorenjuju u svakodnevni govor iz kojeg se sele u emocionalne okidače svih rasprava i razmišljanja o državama u kojima živimo i konačno o nama samima. Postepeno kreiranje ovih i sličnih autonacionalnih stereotipa o sebi i drugima podrazumeva nepotpisanu dozvolu tim istim političkim i verskim elitama da zaista zadrže svoje narode u prošlosti, da ih osude na nikad naučene greške i da ostanu večite žrtve, ali ne drugih, već sopstvenih političkih i verskih vođa. Širenju ovakvog načina razmišljanja pogoduju i međunarodni politički činiooci.

Zbog gore navedenog ne treba da čudi zašto na početku 20.veka naziv Balkan ne označava samo geografski region, već ima pežorativno značenje kada je reč o mnogim društveno-političkim problemima koji se ne mogu rešiti ili koje društvo ni ne želi da reši. Tek od devedesetih godina 20.veka, sa izbijanjem ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije, u međunarodni rečnik široko ulazi termin „jugoistočna Evropa“, a posebno u hrvatskom i slovenačkom političkom rečniku reči *Balkan*, *balkanizacija*, *Balkanac*, dobijaju negativno značenje. Pojam *balkanizacija* je ušao u rečnik geopolitike i u užem smislu se odnosi na raspad jugoslovenske države, a u širem predstavlja proces fragmentacije ili podele nekog regiona ili države u manje regione ili države koje su često neprijateljske ili nekooperativne jedna s drugom¹. Tako se raspad Jugoslavije sa svim tragičnim posledicama, sa mržnjom decenijama dužom od samog trajanja ratova, našao u rečniku geopolitike kao sinonim raspada većih regiona i država koji za posledicu imaju razvijene i uspešno negovane predrasude i stereotipe jednih o drugima.

Oba termina „Balkan“ i „jugoistočna Evropa“ prihvatili su i međunarodni politički faktori. Međutim, i pojedini među njima ih zloupotrebljavaju, daju im pežorativnu komponentu, i to do te mere da bi drugi termin uskoro mogao da dosegne „slavu“ prvog. Očito, etikete koj su se koristile u političkim diskursima za označavanje jugoistočnog dela Evrope s vremenom su se menjale, a svaka nova „oznaka“ bila je neka vrsta eufemizma za prethodni pojam, čiji je cilj bio da otkloni ideološke

1 R.W. Pringle, „Balkanization“, 2016, *Encyclopædia Britannica*. Retrieved 15 October 2017.

posledice stereotipizacija u međunarodnim političkim predstavama². Međutim, problem nije bio u etiketiranju već u diskurzivnoj praksi termina. U njenom krilu, ovi terminu su dobili ovakvo značenje i kao takvi su uobličavani na skupovima, u institucijama, šemama ponašanja, u tipovima prenosa i difuzije, u pedagoškim oblicima koji ih u isto vreme nameću i održavaju. A da bi oni bili kao takvi kreirani neophodan je bio čitav niz predradnji podstaknutih od strane regionalnih političkih i verskih elita koje su se prenele na medije i obrazovanje. Te predradnje su uključivale sve ono što je trebalo da povezuje prošlost sa budućnošću i da u tom povezivanju se nađe mesto za sadašnjost, ali takvu da samo služi kao transmitter između prethodno dvoje, jer njen stvarni izgled brutalno i bolno odaje pravu sliku stanja u društvima. Da bi se to postiglo kreirani su politički mitovi neophodni za kretanje mase u željenom pravcu, osim njih i dominantni narativi koji su ukorenjivani od škola do političkih govornica i obavezna promena kulture sećanja koja je trebala da prošlost, kao upotrebljiv i aktivan sadržaj, politički manipuliše u traženom smeru.

Njihova lakša percepcija, a potom i ukorenjivanje u javnosti, vršena je preko medija. Od devedesetih 20.veka, nacionalističke vođe su njima manipulirale da bi dobile podršku za genocidnu politiku i stvaranje etničkih tenzija u regionu. U većoj meri ratna propaganda je raspaljivala mržnju i sukobe, a mediji kao agenti izgradnje mira i poverenja uglavnom su tek dolazili posle krvavih obračuna i uz velike napore pokušavali da donesu poverenje i stabilnost³.

Naročiti značaj imali su određeni medijski događaji vezani za politički upotrebljive epizode iz prošlosti koji su do krajnjih granica manipulirani s namerom da njihove poruke postanu neporecive nacionalne istine. Postupajući na taj način, balkanske nacionalističke vlade su koncipirale medijske događaje kao kolektivne akcije sa zadatkom da postanu kohezioni faktor formiranja „zamišljenih zajednica“ čija pažnja je trebala da bude usmerena na politički upotrebljive događaje⁴. U tom smislu, oni su poprimili osobine savremenih javnih rituala jedne vrste moderne nacionalne religioznosti, dirkemovski rečeno⁵, usvajajući određene teme i slike, postali su ciklični izvršitelji osećaja kolektivnog identiteta, ekskluzivne zajednice i graditelji moralnih uverenja. Periodično, postali su glavni markeri izražavanja solidarnosti prema ranjivim članovima zajednice, prema zajednički preživljenoj nesreći ili istorijskim poredama, pri tome izvršavajući političke želje za buđenjem patnje, saosećanja ili ponosa. Zbog toga je važno da prilikom izučavanja dominantnih

2 Vidi kod T. Petrovic, *A Long Way Home: Representations of the Western Balkans in Political and Media Discourses*, Ljubljana 2009.

3 Više o tome u E.S. Herman, N. Chomsky, *Manufacturing Consent*. New York, 1988.

4 D. Dayan, E. Katz, *Media Event, The Live Broadcasting of History*, Harvard, 2009.

5 E. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, London, 1915.

narativa uočimo razliku između mašte i znanja, između manipulacije i informacije, jer svesnost o toj razlici pomaže u razumevanju izobličjenih predstava koje same po sebi uvek predstavljaju „meku snagu rata“⁶. Zbog toga, izučavanje dominantnih narativa predstavlja dinamičnu perspektivu sagledavanja prošlosti na način da se posmatra i tumači njena zastupljenost i manipulacija u cilju davanja objašnjenja i traženja opravdanja za političke interese u sadašnjosti.

Manipulacije dominantnim narativima u udžbenicima istorije

Da bi se pratio tok političkih manipulacija narodima na prostoru nekadašnje Jugoslavije neophodno je istaći nekoliko manipulativnih talasa kojima se ti isti narodi preplavljaju. Prvi talas predstavlja ultimativni zadatak svih vodećih populističkih stranaka u regionu, a to je da se ne dozvoli izgradnja demokratskog društva, već ga, zbog opstanka sopstvenih stranaka i stranačkih interesa, treba zadržati u partokraciji koja se neguje u svim zemljama nekadašnje Jugoslavije, sa donekle izuzetkom Slovenije.

Istorijski narativi kojima upravljaju političke i njima sklone intelektualne elite na prostoru nekadašnje Jugoslavije najvećim delom su usmereni ka zaštiti sopstvenih političkih interesa dok je za istorijsku istinu ostavljen prostor koji je toliko skučen da nije u stanju da utiče na promenu poželjne svesti kojom se tim istim masama manipuliše.

Zbog propalih tranzicija, potonulih privreda i pljačke u ranoj fazi postjugoslovenske prvobitne akumulacije kapitala (ne)svest o ratovima vođenim na prostoru nekadašnje Jugoslavije od 1912 do 2001, dobrim delom je obojena strastima, strahovima i mržnjom koji treba da magle svaki pogled uperen ka spoznaji eventualne istorijske istine. Tako se događa da uporedo sa osiromašenjem naroda neophodno je stvaranje raskošne palete dominantnih istorijskih narativa koji svojom emocionalno nacionanom mobilnošću skreću pažnju sa najvažnijih društvenih pitanja, a to su: kako živeti i stvarati dostojanstveno, kako podići i negovati socijalno pravednu državu i kako prošlost ostaviti savesnim istoričarima koji nemaju ni trunku interesa da sa njom manipulišu u političke svrhe.

U ovom tekstu nisam u mogućnosti da prikazem sve manipulacije državnim narativima već mi je namera da se zadržim na nekoliko primera iz udžbenika istorije koje koriste pojedini srpski i hrvatski autori. Njihovi narativi bi trebali da služe njihovim novim balkanskim državicama da postignu što veći nivo nacionalne homogenizacije, da izbele mračne slike zločina koje su njihovi narodi počinili u prošlosti, da opravdaju svaki vid borbe koji su njihovi narodi vodili ili koje će da vode u

budućnosti, i konačno, da kada se njihove novostvorene države pogledaju u ogledalo vide najlepši prikaz sebe u odnosu na svet koji ih okružuje, a naročito u odnosu na susedne države i narode, sa kojima bi novi sukobi uvek mogli da izbiju iz krajnje „opravdanih razloga“. Očito je da u regionu stvara dovoljan broj istoričara spremnih da zajedničku prošlost prikažu ne samo potpuno drugačije od svojih kolega iz susedne zemlje već i da ta prošlost služi kao etnički kohezioni faktor u smislu okupljanja nacije oko zajedničkih vrlina i komšijskih mana, oko sopstvenog poštenja, patnje, hrabrosti i nevinosti i u isto vreme ničim izazvane komšijske pokvarenosti, zlobe i brutalnosti. Najčešće lekcije iz udžbenika istorije u kojima se sukobljavaju narativi su one koje su vezane za Kraljevinu Jugoslaviju, Drugi svetski rat, Socijalističku Jugoslaviju i ratove na prostoru nekadašnje Jugoslavije od 1991 do 2001. godine.

Držeći učenike zarobljene u prošlom vremenu, bez davanje šanse da sagledaju sumornu ekonomsku svakodnevicu za koju su najveći krivci političke elite, oni projektuju njihovu svest na taj način da (p)ostane podobna za vajanje i zloupotrebe u slučaju da im zatrebaju neki novi sukobi.

U nastojanju da prikazem neke od pomenutih narativa koristio sam se u ovom radu delom istraživanja koja smo poduzeli kolegistica Marijana Todorović-Bilić i ja na Georg Ekart institutu u Nemačkoj u okviru projekta „Upotreba prošlosti da bi se opravdala sadašnjost – uloga dominantnih državnih narativa u srpskim, hrvatskim i bosanskim udžbenicima istorije u prošlih 25 godina“. Tokom sveobuhvatnog istraživačkog procesa, a na osnovu mnogobrojnih primera iz udžbenika došli smo do zaključka da u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini postoje dominantni narativi u udžbenicima i da se ponavljaju kod većeg broja autora. U Bosni i Hercegovini (BiH) je situacija vezana za državne narative drugačija od Hrvatske i Srbije utoliko što postoje tri dominantna narativa. U periodu od 1992 do 1996. godine slika udžbenika istorije u BiH bila je veoma šarolika. U bošnjačkom delu u upotrebu su ušli tek napisani udžbenici („ratni“), u Republici Srpskoj su se koristili udžbenici iz Srbije, a na teritoriji sa većinskim hrvatskim stanovništvom, opet, udžbenici iz Hrvatske. Na taj način sagledavajući stanje u BiH, ta država ne samo da je krenula putem podele teritorija već i podele istorijske svesti. Od tada do danas, desio se niz kvalitativnih promena i to najviše zahvaljujući misiji OSCE-a u BiH, Instituta Georg Ekart iz Nemačke i Euroklio organizacije evropskih profesora i nastavnika istorije. U tom smislu uvredljivih sadržaja je manje u odnosu na devedesete, ali neki nisu izbačeni ni do kraja prvog desetleća 21. veka. Doduše prestali su da se koriste udžbenici iz bliskog inostranstva (Hrvatske i Srbije), ali su sadržaji u nekim bosanskim udžbenicima (hrvatskim i srpskim) ostali i dalje kao da su pisani u Hrvatskoj i Srbiji, odnosno, kao da Bosna i Hercegovina nije im zajednička država. I

6 Chouliarakis, Lilie, ed. *The soft power of war*, Amsterdam, 2007.

pored svih, do sada, uloženi napora u vezi sa balansiranjem sadržaja u udžbenicima, sa porukama koje proističu iz njih, očito je da pomenute tri države i dalje nastoje da redefinišu prošlost kroz udžbenike istorije i da kreiraju državno i nacionalno poželjno mišljenje kako bi kod novih naraštaja gradeći pozitivan odnos prema novim državnim tvorevinama izgradile negativan odnos prema nekadašnjim državama, pri tome svaljujući krivicu za istorijske nepravde isključivo na drugu stranu.

Neupitnost tih narativa i njihov potencijal ne samo za svaljivanje krivice na drugu stranu već i potencijal da stvore nove konflikte odražava se na sledećim primerima: kada je reč o Srbima uočljivi su narativi o naciji – žrtvi, o vekovnoj pravednoj borbi Srba protiv moćnih neprijatelja koji žele da je unište te o izbeljivanju prošlosti, naročito, iz Drugog svetskog rata, gde Jugoslovenska vojska u otadžbini dobija pozitivnu ulogu, a opravdava se vlada Milana Nedića za saradnju sa okupatorom. Kada je reč o Hrvatima, vidljivi su narativi kojima se vrši distinkcija Hrvata od svojih balkanskih komšija a naročito od Srba, predstavlja se stvaranje moderne Hrvatske kao hiljadugodišnja težnja hrvatskog naroda da ima svoju državu, odbacuje se komunistička prošlost i ona se, kao i Kraljevina Jugoslavija, povezuje sa željom Srba da ostvare hegemoniju, izbegava se detaljnije pisanje o zločinima ustaša i stvara se njihov benigni imidž. Kada je reč o bošnjačkim autorima, stvara se imidž žrtvene nacije koja je žrtva srpskog genocida tokom stogodišnje istorije, tekstovi ističu kolektivnu krivicu drugih naroda, najčešći primer su Srbi, autori odbivaju da pišu o zločinima koje su počinile bošnjačke vojne formacije tokom ratova i povezuje se istorija Socijalističke Jugoslavije sa srpskom hegemonijom nad ostalim narodima. Jedino zajedničko velikom broju autora istorijskih udžbenika iz sve tri zemlje, prvenstveno zbog potrebe da nove države steknu poželjan imidž a sopstvene nacije da dobiju oreol nevinosti i uzvišenosti, jeste da se za greške, nesreće, počinjene nepravde iz prošlosti optužuje socijalistička Jugoslavija kao država koja je vršila presiju ili bila „tamnica“ sopstvene nacije.

Analiza pomenutih narativa je bitna zato što većina nekadašnjih učenika ne studira istoriju već naučene sadržaje smatra i prihvata kao jedinu ispravnu interpretaciju istorije, kao univerzalnu istorijsku istinu, te na taj način, državni narativi određuju ne samo istorijsku svest već i budućnost svakog društva. Takav način prikazivanja prošlosti gde se događaji prikazuju samo s jedne „naše“ strane, otvara prostor za političke mitove i političku manipulaciju. Zbog toga je značaj multiperspektivnosti u izučavanju istorije sve veći. Ona nam pruža mogućnost da sagledamo istorijske događaje iz različitih perspektiva i da razvijemo strategiju višeperspektivnog promišljanja u okviru kojeg ćemo uzeti u obzir i druga razmišljanja i istorijske dokaze. Ona omogućava sledeće: da učenici u školi ne uče da postoji samo jedna prošlost već da se svaki događaj može interpretirati na više načina, da se razvija kritička način mišljenja prema različitim interpretacijama prošlosti, da se bolje ra-

zume ono što je kontroverzno i osetljivo, da nauče da kritički analiziraju događaje i da postavljaju analitička pitanja.

Da se ne bi stekao pogrešan utisak da svi udžbenici iz istorije nisu dorasli svom zadatku, a to je da na nepristrasan način uče i poučavaju potrebno je naglasiti da je u poslednjih petnaest godina zabeležen očiti pomak u pisanju udžbenika za koje su zaslužni autori poput Snježane Koren. Također, iskorak je napravljen i na polju državnog narativa koji je davao preveliki primat nacionalnoj istoriji u odnosu na regionalnu i svetsku istoriju, a vidljiv je i pokušaj da se kroz istorijske sadržaje ne povećavaju animozitet i ksenofobija sa susednim zemljama. Ipak, tema rada nije pisanje pohvale naporima da se unaprede sadržaji udžbenika već da se iz jedne grupe udžbenika izvuku istorijske nepravde, stereotipi, mržnja, da se na njih ukaže, kako bi se u budućnosti stanje na tom polju popravilo. Udžbenici koji će biti analizirani u tekstu predstavljaju dve grupe udžbenika. U prvoj su oni udžbenici koji su korišćeni za vreme rata i odmah nakon rata u Hrvatskoj, a u drugoj grupi su udžbenici koji su štampani na početku 21.veka, kada je došlo do stranačkih promena na vlasti u Srbiji i Hrvatskoj. Namera mi je da ukažem na to u kolikoj meri su određeni narativi održivi u odnosu na krupne političke promene u dve zemlje kao i da podsetim čitaoce da vremenski raspon u objavljivanju udžbenika ukazuje i na produženu mogućnost njihovog korišćenja, a to znači i manipulacije (ne)znanjem naraštaja koji su uz njih sticali znanja iz istorije.

Kada je reč o dominantnim narativima autora srpskih udžbenika neupitno je veličanje srpskih žrtava i kreiranje mita o herojskoj borbi u Prvom svetskom ratu koji je zbog ratovanja Srbije na strani pobednika dobio veliku pažnju. U tekstu koji navodim u fus notama potencira se herojski otpor, prkos naroda⁷, čak i „Božja pomoć“⁸ dok kod hrvatskih autora Prvi svetski rat na Balkanu, tokom kojeg je Hrvatska bila u sastavu poražene Austro-Ugarske, nije dobio veću pažnju, ali je iskorištena prilika da se ukaže na loš odnos srpskih vojnika prema hrvatskim zarobljenicima⁹.

7 Tekst se odnosi na Prvi svetski rat: „Svakodnevn život u mnogim krajevima (okupirane) Srbije pretvorio se u epski prkos okupatorima...Mnogobrojni pojedinci išli su u smrt mirno, junački ili demonstrativno ležerno i pokazivali neprijatelju koliko ga preziru...Tako se okupator u Srbiji suočio sa izuzetnim moralom pokorenih, bez primera u modernoj evropskoj istoriji.“ Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, Istorija za III razred gimnazije prirodno-matematičkog smera i IV razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2002, str.116.

8 „Tako je završeno najveće postignuće i jedna od najvećih epopeja u dotadašnjoj istoriji srpskog naroda.... (Srbija) U njih je ušla „po milosti Božjoj“ braneći svoju slobodu i dostojanstvo, kako je znala i umela, najčešće usamljena.“ Isto, str.114.

9 „Došlo je do prepiranja i gužve. Srpski časnici i kozaci navalili su na zarobljenike Hrvate, ubivši pri tom trinaesticu i ranivši veći broj.“ F. Mirošević, F. Šanjek, T. Macan, I.Perić, Pregled povijesti hrvatskog naroda (od VI.st.do naših dana), Školska knjiga, Zagreb, 1995, str.250, 251.

Srpski autori su Kraljevinu Jugoslaviju prikazivali uglavnom u pozitivnom svjetlu za razliku od hrvatskih autora koji je doživljavaju kao „tamnicu“. Među hrvatskim udžbenicima izdvojio bi udžbenik Vesne Đurić, koja je pišući o historiji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, te o socijalističkoj Jugoslaviji, u više navrata isticala velikosrpsku hegemoniju i zlostavljanja Hrvata¹⁰ pri tome ne navodeći ni jednu vladu u kojoj su bili predstavnici Hrvata, Slovenaca i Bošnjaka¹¹. Na sličan način razmišljao je i njen kolega iz Bosne i Hercegovine, hrvatski autor, Miljenko Miloš, tvrdeći da „često se događalo da su žandari (uglavnom Srbi), bez ikakvog povoda batinali nedužne seljake... Ponekad su seljaci morali klečati pred šajkačom (srpska narodna kapa) i govoriti da je Srbin njihov „gospodar Bog“...“¹² Za razliku od historičara iz Srbije koji nastajanje Kraljevine Jugoslavije vide kao viziju „države zasnovane na principima građanske parlamentarne demokratije“¹³, hrvatska autorica smatra da „odmah po uspostavi nove države bila je vidljiva želja srpskih krugova da nametnu svoju vlast i da što više izrabljuju ostale narode.“¹⁴

U lekcijama o Drugom svjetskom ratu, primetno je da hrvatski i srpski autori nastoje da izbele prošlost svojih kolaboranta i fašista. Kolaboracionista Milan Nedić, čija Vlada je uzela aktivno učešće u genocidu, kod srpskih autora dobija sledeći imidž „...prihvatio se nezahvalne dužnosti predsednika vlade kako bi svojim autoritetom pred Nemcima što više očuvao biološku supstancu srpskog naroda. Njegov Komesarijat za izbeglice do jeseni 1944. obezbedio je smeštaj i hranu za više od pola miliona srpskih izbeglica iz NDH i sa drugih okupiranih teritorija. Kod generala Nedića potpuno je prevladala svest ... da se treba posvetiti razvoju same Srbije i uzdizanju tradicionalnog zadrugarstva.“¹⁵ Sličan sentiment prema Nediću pokazali su i drugi srpski historičari pišući udžbenik četiri godine kasnije, tvrdeći da „Nedić se na vlasti održavao pomoću okupatora ... i dela stanovništva koje nije imalo sredstva za život... pa su bili prisiljeni da prihvate bilo kakvu službu da bi obezbedili egzistenciju sebi i svojim porodicama.“¹⁶ U pomenutim srpskim udžbenicima se spominju zločini partizana, ali ne i četnika.¹⁷ Četnici stiču benigni imidž, a na

10 „Batinjanje je postalo redovna mjera uvođenja „reda“, napose u vojsci.... Mjere batinjanja donosili su i provodili srbijanski časnici.“ Vesna Đurić, Povijest, udžbenik za osmi razred osnovne škole, Profil, Zagreb, 2000, str.22.

11 Isto str.15, 18, 28, 36, 38, 42; kao i u Vesna Đurić, Ivan Peklić, Hrvatska i svijet od sredine XVIII.do kraja XX.stoljeća, priručnik iz povijesti za drugi razred srednjih strukovnih škola, Zagreb 1998, str.114, 120.

12 Miljenko Miloš, Povijest novoga doba, udžbenik povijesti za 8.razred osnovne škole, Znanje, Široki Brijeg, 2006, str.35.

13 Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, isto, str.133.

14 Vesna Đurić, Ivan Peklić, isto, str.114.

15 Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, isto, str.173.

16 Nikola Gaćeša, Dušan Živković, Ljubica Radović, Istorija za drugi razred četverogodišnjih stručnih škola, zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004, str.175.

17 Isto, str.186.

sličan način o njihovim formacijama pišu i srpski historičari iz Republike Srpske, koji ne spominju zločine četnika već smatraju da je njihova uloga u istočnoj Bosni bila takva da „su četnici imali veći uticaj na narod i štitili ga od ustaškog terora.“¹⁸ Kod pojedinih srpskih autora stiče se utisak na osnovu lekcija o Drugom svjetskom ratu da su samo Srbi i Crnogorci bili partizani.¹⁹ A socijalistička Jugoslavija je, po pomenutim autorima, nacionalno i teritorijalno zakidala Srbiju i Srbe.²⁰

Hrvatska autorica Vesna Đurić, izbjeljivala je imidž ustaša²¹, otklanjala njihovu odgovornost za zločine na teritoriji NDH²² i više je potencirala temu vezanu za Blajburg i križni put nego za koncentracione logore i stratišta u NDH.²³ U drugom, zajedničkom udžbeniku, ista autorica je sa svojim kolegom pohvalila kulturni život NDH te se stiče utisak kao da su tada objavljena značajna historijska i književna dela Hrvatske.²⁴ Na sličan način o kulturi u NDH razmišljao je i hrvatski autor iz Bosne i Hercegovine Miljenko Miloš s tim što je pomenuti autor napisao da je granica NDH na Drini u stvari prirodna granica²⁵ i da je NDH nastavak historijskog razvoja hrvatske državnosti još od srednjeg veka.²⁶

Za razliku od pomenutih hrvatskih autora koji vide NDH kao državu u kojoj su svu vlast imali Nemci i Italijani, srpski autori tvrde da je u toj državi vršen „genocid nad Srbima...Tu mržnju potpirivali su okupatori i nepomirljive religije koje su u ime Boga i pravovernosti svoje dogme, posebno Katolička crkva, postale barjaktari u borbi protiv „šizmatika“, tj.pravoslavaca kao otpadnika od „prave vere“. Pavelić je sa svojim ustašama imao za cilj da jednom za svagda reši „srpsko pitanje“ u čemu mu je dala punu podršku Katolička crkva na čelu sa nadbiskupom Alojzijem Stepince.“²⁷ Dok pojedini hrvatski autori minimalizuju žrtve koncentracionih logora i logora smrti na teritoriji NDH, poput Miljenka Miloša koji tvrdi da

18 Dušan Živković, Borislav Stanojlović, Istorija za treći razred gimnazije prirodno-atematičkog i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smjera, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2008, str.127.

19 Nikola Gaćeša, Dušan Živković, Ljubica Radović, isto, str.180-182.

20 „...sve narodnosti rešavale su svoje nacionalno pitanje formiranjem svojih republika. Ono što je ostajalo, predstavljalo je republiku i federalnu jedinicu Srbiju. Jeidno su u njoj organizovane autonomije, premda su isti ili slični razlozi postojali za uspostavljanjem autonomija i u drugim federalnim jedinicama, Hrvatskoj posebno zbog srpskog naroda.“ Isto, str.222.

21 Isto, str.42.

22 Isto, str.91, 92

23 Isto, str.116.

24 „Za razliku od gospodarskog razvitka kulturni život u NDH bio je vrlo živ, osobito u početku njezinog postojanja. Izlazio je veliki broj listova i književnih časopisa...Objavljen je veliki broj knjiga vezanih uz povijest i književnost Hrvata.“ Vesna Đurić, Ivan Peklić, Hrvatska i svijet od sredine XVIII.do kraja XX.stoljeća, priručnik iz povijesti za drugi razred srednjih strukovnih škola, Zagreb 1998, str.134.

25 Miljenko Miloš, isto, str.118.

26 Isto, str.117, 118.

27 Nikola Gaćeša, Dušan Živković, Ljubica Radović, isto, str.168.

je u Jasenovcu ubijeno 48 000 Srba i nekoliko hiljada Jevreja, Roma i Hrvata protivnika ustaške vlasti²⁸ srpski autori ih maksimalizuju tvrdeći da „Od svih logora, ne samo na teritoriji NDH nego i čitave Jugoslavije, pa i Evrope, najstravičniji logor bio je Jasenovac...U Jasenovcu je stradalo oko 700 000 ljudi...utvrđeno je da se samo na jednom mestu, na desnoj obali Save, nalazi oko 380 000 kostura.“²⁹ Konačno, treba spomenuti da Miljenko Miloš, koji za razliku od gore navedenih hrvatskih historičara koji sve zločine ustaša svaljuju na Nemce i Italijane, smatra da NDH je bila hrvatska država i da su se hrvatski civili masovno povlačili iz NDH sa ustašama bojeći se partizana i mogućih masovnih zločina.³⁰

Osim izbeljivanja istorije i stvaranja negativnog imidža o Srbima, u nekim hrvatskim udžbenicima koji su štampani 1995, pojavljuju se stereotipi i uopštavanja koja nameću kreiranje slike o gotovo svim srpskim političarima na osnovu jednog ili nekoliko,³¹ zatim izostavljanje ustaških zločina, osim samo jednog spominjanja žrtava NDH, potenciranje partizanskih zločina kao i na Blajburgu i križnom putu³², te isticanje teškog položaja Hrvata u socijalističkoj Jugoslaviji.³³ Miljenko Miloš smatra da su u socijalističkoj Jugoslaviji „visoko ... mjesto u državnim službama najčešće zauzimali Srbi, članovi partije. Hrvatski su članovi partije u saveznim službama, diplomaciji ili u JNA, bili pod stalnim nadzorom i provjerama. Po svemu tome može se zaključiti da je FNRJ bila država po mjeri srpskoga stanovništva u kojoj se provodila velikosrpska politika...Na posebnom je udaru bila Katolička crkva...“³⁴ Slično pomenutim hrvatskim autorima koji lamentiraju nad potlačenim Hrvatima u socijalističkoj Jugoslaviji i srpske kolege smatraju da su Srbi bili potlačeni, a da Josip Broz Tito „dosledno je sprovodio politiku koja je bila uperena protiv nacionalnih interesa srpskog naroda.“³⁵

28 Miljenko Miloš, isto, str.119.

29 Nikola Gačeša, Dušan Živković, Ljubica Radović, isto, str.172. Iste brojke iznose i srpski autori udžbenika iz Bosne i Hercegovine. Dušan Živković, Borislav Stanojlović, Istorija za treći razred gimnazije prirodno-atematičkog i četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smjera, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2008, str.126.

30 „Krajem travnja i početkom svibnja 1945.godine kada su partizanske snage napredovale prema Zagrebu, ustaška je vlast razmišljala kako spasiti hrvatsku državu...Kada su partizanske jedinice 8.svibnja 1945.godine ušle u Zagreb, grad je bio skoro pust, jer je većina civilnog pučanstva, vođena strahom od partizanskih nedjela, bježala skupa s hrvatskom vojskom, prema austrijskoj granici...“ Miljenko Miloš, isto, str.149.

31 „Služiti se smicalicama da bi se postigla prijevara i neispunjavanje preuzetih obveza tipično je za srbijanske političare. Pašićevi modeli takva ponašanja u javnim odnosima bili su i ostali uzor gotovo svim generacijama srbijanskih političara.“ F. Mirošević, F. Šanjek, T. Macan, I.Perić, Pregled povijesti hrvatskog naroda (od VI.st.do naših dana), Školska knjiga, Zagreb, 1995, str.258.

32 Isto, str.293, 294.

33 Naslov poglavlja je „Podčinjeni položaj Hrvata i Hrvatske i u drugoj Jugoslaviji“. „Ta povlaštenost Srba u javnim službama bila je vidljiva i širom Hrvatske, ali su Hrvati, u ime tobožnjeg „bratstva i jedinstva“, morali trpjeti vlastitu neravnopravnost.“ Isto, str.299.

34 Miljenko Miloš, isto, str.173.

35 Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, isto, str.169.

Konačno, kada je reč o osvitu rata i početku rata u Hrvatskoj 1991, hrvatski autori smatraju za jedan od razloga za izbijanje rata - velikosrpsku hegemoniju. Ona je, po autorima, bila vidljiva ne samo u Kraljevini Jugoslaviji već i u socijalističkoj Jugoslaviji i to odmah nakon Titove smrti³⁶, a maha je uzela od dolaska Slobodana Miloševića na vlast.³⁷ Miljenko Miloš ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini vidi kao srbo-četničku agresiju za koju je „srpski agresor“ u Bosni i Hercegovini „nagrađen“ s 49% teritorija Bosne i Hercegovine, koji je ušao u sastav Republike Srpske...“³⁸

Pomenuti srpski autori, kada je reč o ratu u Hrvatskoj, smatraju da je on bio „nezavršeni rat“ koji se „nastavio ... tačno posle 50 godina.“³⁹ Donekle slično mišljenje imaju i drugi autori srpskih udžbenika koji se za razliku od gore pomenutih bave teorijama zavere pa su krivicu za raspad Jugoslavije u više navrata svaljivali na Rimokatoličku crkvu tvrdeći da „udeo politike Vatikana u „jugoslovenskom sindromu“ je takođe značajan. Preko Katoličke crkve i njenih fanatizovanih vernika vodi se borba protiv pravoslavlja i Srba pravoslavaca. Skoro da je preslikana situacija iz 1941.godine.“⁴⁰ Konačno, najmanje za pravo Hrvatima i Slovencima da se otcepe daju srpski historičari iz Bosne i Hercegovine koji smatraju da „U nekim republikama su pobjedile ultradesne snage koje su, pod vidom demokratije, ostvarile svoje separatističke i secesionističke težnje. Tako je u mnogim krajevima zemlje jedno jednoulje zamijenjeno drugim.“⁴¹

Navedeni primeri predstavljaju samo deo manipulacija koje su vršene i koje je i danas moguće vršiti preko udžbenika istorije. Da bi se smanjio njihov uticaj neophodno je sveobuhvatno društveno delanje u smeru oslobodanja od dominantnih narativa i to ne samo u njihovom prostom odbacivanju već više u suočavanju sa njima, njihovom tumačenju i prezentovanju kao samo jedog od oblika političke stvarnosti a nikako kao neporecive istine. Jedan od puteva kojim bi mogli da krenu historičari je, da ne insistiraju na sopstvenoj apsolutnoj istini već da pokušaju, onako kako je Karl Manhajm isticao, „da povećaju mogućnost objektivnosti u potrazi za znanjem

36 „Nakon Titove smrti porastao je velikosrpski hegemonizam... Željeli su stvoriti državu s velikosrpskom prevlašću.“ isto, str.157.

37 „Uz to su sve glasnije istupali srpski političari predvođeni Slobodanom Miloševićem. Zahtijevali su jaku centralizaciju države i ukidanje samostalnosti republika. To bi omogućilo velikosrpsku prevlast u zemlji i nadzor Srbije nad cijelom zemljom. Tijekom 1988 i 1989 Milošević je uspio ukinuti autonomiju Vojvodine i Kosova čime je stvorio jedinstvenu srpsku državu.“ Vesna Đurić, Ivan Peklić, isto, str.148. U okviru lekcije o Domovinskom ratu spominje se ponovo velikosrpska agresija, velikosrpski režim, a za Srbe se kaže da su na okupiranom području sprovodili politiku „etničkog čišćenja“. Progonili su sve ne-Srbe...u želji da stvore čista srpska područja.“ Isto, str.155.

38 Miljenko Miloš, isto, str.207.

39 Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, isto, 242.

40 Nikola Gačeša, Dušan Živković, Ljubica Radović, isto, str.249.

41 Dušan Živković, Borislav Stanojlović, isto, str.162.

suprotstavljanjem različitih naučno zasnovanih gledišta, gde svaka sučeljena perspektiva se može prepoznati kao takva i ako je naučno utemeljena time postaje novi dostignuti nivo objektivnosti.⁴² Dakle, za istoričare ne bi trebao da bude izazov stvaranje “ne-perspektivističke slike” događaja iz prošlosti, već kako da se prikažu priroda ratova na prostoru Jugoslavije, nasilje, ili politički sukobi zasnovani na etničkim i religioznim pripadnostima“, suprotstavljanjem različita gledišta, gde se svaka perspektiva može prepoznati kao takva i time postati kamenom od kojeg se zida novi nivo objektivnosti.

Inače, kada je reč o ratovima na prostoru Balkana u 20.veku, i ne samo u hrvatskim i srpskim udžbenicima, narativi prošlosti su se često koristili u alternativnoj istoriji, u prošlosti koja se prenosila i danas se prenosi s kolena na koleno, istoriji koju su distribuirale u drugoj polovini 20.veka komunističke, a potom i nacionalistički orjentisane stranke i istoriji koja sa dolaskom na vlast istih stranaka postaje od države blagoslovena interpretacija prošlosti. U tom kontekstu posmatrano, nacionalističke vlade a u poslednjih pet godina populističke vlade, nastoje da formiraju kolektivno pamćenje koje treba da premosti jaz između prošlosti i budućnosti na taj način što se u sadašnjosti kreira politički korisna prošlost s ciljem da se izazove poželjna budućnost. Zbog toga izučavanje dominantnih narativa ne stvara samo koherentni okvir za demaskiranje pomenute političke manipulacije već treba da pomogne u otkrivanju senzacionalnih medijskih događaja koji su korišćeni u cilju razgraničavanja istorijskih perioda ili da bi se proces napretka modernosti zaustavio zarad političkih interesa.⁴³ Ovakvi događaji nisu retkost u istoriji srpsko-hrvatskih odnosa. Oni su najčešće služili i služe kao agensi koherentnosti oba naroda, budili su i podstiču neprijateljstva, svakako služeći nacionalnoj mobilizaciji.

Nasuprot manipulacijama i mehanizmima iskrivljavanja prošlosti u svetu mitova, ali i u svetu dominantnih narativa i kulture sećanja, stoje kritička istorijska misao, kritička kultura sećanja i istorijski narativi. Oni nastoje da pokažu uzroke i obrasce raznovrsnih potreba iz prošlosti, a ovaj zbornik ima zadatak da pokaže razne mehanizme iskrivljavanja te iste prošlosti. Pri tome, treba imati na umu da se to ne postiže samo čuvanjem određenih sadržaja, već i zaboravom drugih. Odnosno, između ovih korica postavlja se čitav niz pitanja i daju se mnogobrojni odgovori koji se odnose na to kako se i zašto zaboravlja ono što je za vladajuće grupe nekorisno, ali i ono što je za grupu nefunkcionalno, a za pojedinca nelagodno.

To su ključni razlozi zbog kojih smo odlučili da sto godina nakon razbijanja dve svetske i balkanske sile, Otomanskog Carstva i Austro-Ugarske, ali i nakon toga

stvaranja manjih državnih zajednica, a od devedesetih godina prošlog veka dodatnog etničkog usitnjavanja balkanskog prostora, na ovogodišnjem naučnom skupu o srpsko-hrvatskim odnosima pokrenemo pitanje mesta i uloge dominantnih narativa i kulture sećanja u istoriji dva balkanska naroda.

Summary

This article addresses the issue of what can be happened with stability and the orientation and commitment of Serbian and Croat political elites to peace and reconciliation when the same elites used dominant narratives in attention build passionate history which is indispensable preconditions for political manipulations. In accordance with that, this article find answers on two questions - how did these states redefine the past through history textbooks in attention to create wishful thinking which is important for creation of desirable present and future - how did the Serbian and Croat political elites used the Past in the History Textbooks to justify the „social atrocities“ in the last 25 years. As conclusion of the article stay that important part of process of reconciliation and diminishing the dominant narratives in the region of ex-Yugoslavia is to work on textbook development by supporting, initiating, and monitoring textbook revision processes, conducting official evaluations of teaching material, providing textbook analyses, and sponsoring scholarships for textbook authors.

Key words

history textbooks, dominant narratives, historians, Serbia, Croatia

42 Karl Manheim, *Ideology and Utopia*, London 1936, p.266.

43 C. Stewart. “Dreams of Treasure: Temporality, Historicization and the Unconscious.” *Anthropological Theory*, no. 3, no. 4 (2003), p. 481.

Aleksandar Stojanović

KVISLING ILI SRPSKI HEROJ? LIČNOST I DELO MILANA NEDIĆA U SRPSKIM MEDIJIMA I DISKURSU U VREME TRAJANJA SUDSKOG PROCESA ZA NJEGOVU REHABILITACIJU¹

Apstrakt

Milan Nedić jedna je od najsloženijih i najkontroveznijih ličnosti srpske istorije. U pogledu ocene njegove istorijske uloge srpsko društvo duboko je podeljeno, te za jedne predstavlja najobičnijeg slugu okupatora, fašistu i čoveka „koji je išao na poklonjenje Hitleru“ a za druge „oca Srbije“/“srpsku majku“, odgovornog državnika koji je sopstvenom žrtvom spasao hiljade života i zbrinuo stotine hiljada izbeglica. U procenjivanju Nedićeve uloge prisutni su brojni stereotipi nastali tokom proteklih decenija a ni naučna historiografija nije jedinstvena u oceni Nedića. U istoriografskim radovima posvećenim ovoj temi i dalje se može uočiti sloj ideološkog uticaja, bilo da je reč o komunističkom/levičarskom, bilo o nacionalističkom ili desničarskom uticaju. Sudski proces za rehabilitaciju Milana Nedića „probudio je duhove“ i u središte medijske pažnje postavio dilemu da li je predsednik kolaboracionističke vlade u Srbiji tokom okupacije 1941–1944. godine bio kvisling i fašista ili nacionalni heroj i rodoljub. U izuzetno intenzivnoj i oštroj javnoj polemici koja je trajala pune tri godine (i obično se reaktualizovala pred svako sudsko ročište) izneto je mnoštvo mišljenja, od onih stručnih i analitičnih, do onih čisto političkih, izrečenih bez ikakvog utemeljenja u istorijskim izvorima i sa mnoštvom materijalnih grešaka. Ovaj rad sumarno će analizirati dominantni javni diskurs, porediti ga sa rezultatima naučne historiografije a u njemu će biti reči i o samom sudskom procesu i događanjima koje su ga pratile.

Ključne reči

Milan Nedić, kolaboracija, okupacija, Drugi svetski rat, Srbija, kvisling, izdajnik, heroj, rodoljub.

Tokom proteklih decenija učinjeno je više pokušaja da se analizira i rasvetli istorijska uloga Milana Nedića, bivšeg generala Jugoslovenske kraljevske vojske, istaknutog oficira, učesnika Balkanskih ratova, Prvog i Drugog svetskog rata, načelnika Generalštaba i Ministra vojske i mornarice, te na posletku i predsednika tzv.

¹ Ovaj rad nastao je u okviru projekta „Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu. Unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici“ (No. 47027) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Svim internet izvorima korišćenim u radu pristupljeno je 10.9.2018. uoči predaje rada.

„Vlade narodnog spasa“ za vreme okupacije Srbije u Drugom svetskom ratu.² U celini sagledana istoriografska produkcija o Milanu Nediću može se okarakterisati kao obimna, ali kvalitetom nedovoljna i u znatnoj meri ideološki ostrašćena.³ Analizirajući narativ o ratu, okupaciji i kolaboraciji, profesorka Mira Radojević primetila je da su određeni stavovi o Nediću, koji su i danas prisutni u historiografiji i kolektivnom sećanju, zapravo nastali još u vreme trajanja Drugog svetskog rata. Ukoliko se pažljivo analiziraju istorijski izvori i diskursi⁴ iz vremena okupacije nije moguće prevideti da je on još u periodu 1941–1945. godine za jedne bio „srpska majka“ i mučenik koji se žrtvovao zarad biološkog opstanka Srba a za druge „Kvisling“, „beogradski vezir“, ratni zločinac i fašista.

U smislu zvaničnog narativa koji je decenijama određivao odnos javnosti prema Milanu Nediću od velike važnosti bile su odluke Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, posebno jer je Nedić preminuo u toku istrage i za njega nije postojala pravosnažna presuda, za razliku npr. od slučaja generala Dragoljuba Mihailovića. Ove odluke su bile jedan od ključnih stubova veštačke simetrije zločina, u kojoj su potpuno izjednačavane istorijske uloge Ante Pavelića, Milana Nedića, Leona (Lava) Rupnika, Dimitrija Ljotića i Dragoljuba Mihailovića,

2 Iz dugog niza radova i monografija posvećenih ovoj temi svojim značajem izdvajaju se: Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941–1944*, knj. 1–2, Beograd 1979; Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, Beograd 1983; Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb 1985; Миле Бјелаяц, „Милан Недић“, *100 најзначајнијих Срба*, прир.: Звонимир Костић, друго издање, Београд 2001, стр. 489–494; Dragan Aleksić, „Izdajnici ili rodoljubi“, *Istorija 20. veka*, 2/2010, str. 163–174; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд 2015; Далибор Денда, „Прилози за биографију генерала Милана Недића до априлског рата 1941. године“, *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године: научни погледи*, Београд 2017, стр. 11–30; Мира Радојевић, „Милан Недић у српској историографији“, *Контроверзе у српској историографији*, уредник: М. Војводић, Београд 2018, стр. 83–100. Pored radova naučne historiografije određenu vrednost imaju i pojedini naslovi tzv. emigrantske ili zagranične srpske historiografije, uglavnom memoarskog i apologetskog karaktera: Петар Мартиновић Бајица, *Милан Недић*, Београд 2003 (reprint originalnog izdanja, Џикаго 1956); Лазо М. Костић, *Армијски генерал Милан Недић*, Мелбурн 1976; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, I–II, Београд 2008 (Prvo izdanje Minhen 1956); Илија М. Павловић, *Генерал Милан Ђ. Недић и његова доба*, књига 1, отаџбинско издање, Београд 1994.

3 Uporediti: Mile Bjelajac, „Istoriofografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, str. 129–144; Mile Bjelajac, „Istoriofografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945 – komparativna istraživanja“, *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991*, уредник Darko Gavrilović, Sremska Kamenica–Novi Sad 2010, str. 283–296; Александар Стојановић, Душан Бајагић, „Милан Недић и његова улога у Другом светском рату у светлу српске историографије и нових историјских извора“, *Историографија и савремено друштво. Тематски зборник радова са Трећег међународног научног скупа НИСУН*, уредник: Бојана Димитријевић, Ниш 2014, стр. 190–207; Мира Радојевић, *н. д.*

4 Pod pojmom „diskurs“ u ovom radu se podrazumeva konceptualna generalizacija razgovora, u svakom njenom vidu i kontekstu, odnosno, po Fukoovoj definiciji „nesvesni odraz učvršćenih pretpostavki“. O definiciji diskursa i diskurzivnih tvorevina detaljno: Мишел Фуко, *Археологија знања*, Београд 1998; Исти, *Поредак дискурса*, Лозница 2007.

a NOP predstavljen kao jedina ispravna strana u Drugom svetskom ratu na prostoru Jugoslavije.⁵ Ovaj narativ, koji je generacijama Jugoslovena i građana država nastalih na post-jugoslovenskom prostoru nametan kroz obrazovanje, historiografiju, popularnu kulturu i publicistiku, odlikovala je velika isključivost i on je proizveo brojne dugotrajne probleme u sagledavanju prošlosti. Starije generacije građana i danas imaju poteškoća da prihvate rezultate novijih istoriografskih istraživanja i da se udalje od ove, u suštini, ideološki i politički nametnute vrednosne matrice. Sa druge strane, brojni su pojedinci koji su, obično vođeni antikomunističkim sentimentom ili negativnom reakcijom na stariji, politički nametnut narativ, otišli u drugu krajnost i koji poriču sve tekovine NOB-a i jednostrano predstavljaju partizanski pokret kao zločinački a oslobođenje Jugoslavije kao „oslobođenje“ ili čak okupaciju od strane komunista.

Popuštanje ideoloških stega u Jugoslaviji i jedno složenije sagledavanje prošlosti otpočelo je 80-ih godina prošlog veka. Kada je reč o Milanu Nediću i njegovoj istorijskoj ulozi značajnije promene vezane su za početak poslednje decenije 20. veka i monumentalnu sintezu profesora Branka Petranovića „Srbija u Drugom svetskom ratu (1939–1945)“, u kojoj je po prvi put u domaćoj naučnoj historiografiji iskazana sva kompleksnost Nedićevog položaja uz jasne diferencijacije u odnosu na Pavelića i ustaški režim, ali mu nije data abolicija za istorijsku odgovornost i svrstavanje uz nacističku Nemačku. Već naredne godine Nedić je bio uvršten u publikaciju „Sto najznamenitijih Srba“, u kojoj je njegovu biografsku odrednicu napisao dr Mile Bjelajac, ističući brojne afirmativne strane Nedićeve vojničke karijere do Drugog svetskog rata kao i složenost okolnosti pod kojima se Nedić prihvatio obrazovanja kolaboracionističke vlade i uslova u kojima je tu dužnost obavljao. Ipak, Bjelajac je ispravno ukazao na činjenicu da je Nedić možda i mogao dopustiti sebi zabludu u vezi sa položajem Srbije u nemačkom „novom poretku“ 1941. godine, ali da su te iluzije morale nestati nakon događanja posle kapitulacije Italije i susreta sa Hitlerom i fon Ribentropom. Pitanje njegove odgovornosti za kolaboraciju razrešio je okretanjem međunarodnom pravu: „ako je međunarodno pravo predviđalo, za vreme okupacije, i domaću civilnu upravu, uz međusobne obaveze, Nedić je građenjem koncepta suprotnog poraženoj Jugoslaviji prekoračio te okvire i tako

5 Arhiv Jugoslavije (AJ), fond: Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (110), kutija 86, dokumenta 324–352 (predmet Milana Nedića, F. br. 802). Državna komisija često je u svojim saopštenjima inkriminirala kolaboracioniste i vođe JvuO i za zločine u kojima nisu učestvovali, kao i za međusobno udruživanje i rad protiv NOP-a i naroda (vidi npr. saopštenja br. 44 i 69, Miodrag Zečević, Jovan Popović (priredivači), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, I, Beograd 1996, str. 150–183; 184–188). Opšti okvir za ideološko tumačenje kako Drugog svetskog rata tako i jugoslovenske istorije do 1941. postavio je lično Josip Broz Tito u svom referatu, iznetom na V kongresu KPJ, održanom 1948. godine. Ovaj referat, pod nazivom „Politički izveštaj“, vrednosno su decenijama sledili i državni narativ i historiografija u zemlji.

postao jedna strana u očevidnom građanskom ratu“.⁶ Istoriografski radovi posvećenih Milanu Nediću i njegovoj vladi, nastali u poslednjih dve decenije, bili su posvećeni rasvetljavanju brojnih pojedinosti iz vremena okupacije, a Nedića i njegovu odgovornost uglavnom sagledavaju kroz prizmu komparativne analize kolaboracije u Evropi 1939–1945. i građanskog rata u Jugoslaviji 1941–1945. godine.

Na rezultate istoriografskih istraživanja o Drugom svetskom ratu negativno su uticali ne samo politički i ideološki pritisci (kako oni u socijalističkoj Jugoslaviji, tako i u političkoj emigraciji, ali i u Srbiji u vreme ratova devedesetih godina) koji su nametali okvir za vrednovanje Nedićevog delovanja tokom okupacije, već i činjenica da je deo veoma značajnih istorijskih izvora ostajao nedostupan generacijama istoričara jer su bili pod posebnim režimom zaštite od strane bezbednosnih službi. Tek je u poslednjih desetak godina deo građe koja je decenije provela u zatvorenim arhivama Udbe dospelo do istraživača, što se odrazilo i na kvalitet novijih radova i delom omogućilo jedno potpunije i složenije sagledavanje Nedićeve istorijske uloge. Osvrćući se na Milana Nedića kao jednu od najvećih kontroverzi u srpskoj historiografiji profesorka Mira Radojević istakla je da se istoričari u oceni njegove istorijske uloge verovatno nikada neće u potpunosti složiti,⁷ ali je pohvalila novije generacije istraživača koji ovoj temi pristupaju bez ideološke i političke pristranosti, baveći se širokim krugom istraživačkih tema vezanih za period okupacije, što u krajnjoj liniji omogućava jedno dublje i nijansirane razumevanje Drugog svetskog rata.

Međutim, stereotipi i predrasude o Nediću i njegovoj ulozi tokom okupacije Srbije (1941–1944), od kojih su neki nastali kao vid propagande još tokom trajanja rata, a neki decenijama prenošeni kroz historiografiju, i danas su veoma snažni i zapravo znatno više utiču na opšte javno mnjenje nego rezultati novijih, objektivnijih istraživanja. Primera je mnogo a za potrebe ovog rada trebalo bi istaći „zablude“ (tačnije ideološke interpretacije) socijalističke historiografije i publicistike, prema kojima je Nedić bio predratni fašista, saradnik nemačkih obaveštajnih agentura, pokrovitelj i zaštitnik Dimitrija Ljotića, oficir-defetista koji je bez otpora predao neprijatelju najvažniji front u Aprilskom ratu;⁸ zatim, maliciozne i izvorno

6 Миле Бјелајац, „Милан Недић“, Сто најзнаменитијих Срба, 2. издање, Београд: Принцип 2001, стр. 493.

7 Мира Радојевић, н. д., стр. 97–98. Да је тако показала су и бројна суочавања мишљења историčара у телевизијским и радио емисијима у периоду 2015–2018. године, али и неке размене ставова које су изашле из граница професионалне и личне пристojности (сукоб Радована Тучовића и др. Вељка Ђурића Мишина на страницима листа „Данас“, мај 2018.).

8 Овакве оцене и инсинуације провлаче се кроз бројна историографска и publicistička дела настала у социјалистичкој Југославији. Чак и када је реч о радовима који су били утемељени у историјским изворима није изостajала malicioзна, идеолошки конструисана интерпретација, о чему најбоље сведоче већ поменути радови др. Милана Борковића.

neutemeljene zaključke iz post-jugoslovenskog perioda, koji Nedića vide kao glavnog odgovornog za Holokaust i ubicu srpskih Jevreja, kao osnivača logora na Banjici i Sajmištu,⁹ ali i one primere koji su uglavnom potekli sa drugog kraja ideološkog spektra, a koji stvaraju sliku predsednika vlade pod okupacijom koji je isključivo zbrinjavao izbeglice i spasavao srpske živote, koji nije imao sopstvene političke koncepte niti aspiracije ka vlašću,¹⁰ mit o tobožnjoj jednostavnosti svih „nacionalnih snaga“ (pre svega JVuO i Ljotićevaca, premda je njihov uzajamni animozitet izuzetno dobro dokumentovan).¹¹ Medijski i politički narativ o Milanu Nediću u proteklih nekoliko godina u najvećem delu predstavljao je ponavljanje i apostrofiranje pojedinih „činjenica“ – a zapravo materijalnih grešaka – i nenaučnih, politizovanih interpretacija pojedinosti iz Nedićeve biografije i njegovog delovanja iz vremena okupacije Srbije u Drugom svetskom ratu.

Sudski proces za rehabilitaciju Milana Nedića i javnost u Srbiji

Zahtev za rehabilitaciju Milana Nedića podneli su Udruženje političkih zatvorenika i žrtava komunističkog režima (Beograd), Srpska liberalna stranka kao i nekoliko Nedićevih potomaka: Radmila Pavković, Lidija Mišel Ivanović, Milan Tomas Ivanović, Žanin Elizabet Ivanović i Aleksandar Nedić. Prvi zahtev podnet je Okružnom sudu u Beogradu još u julu 2008. godine.¹² Sud je u prvom stepenu u dva navrata odbacivao zahtev (rešenja Višeg suda u Beogradu Reh. 2025/2010 i Reh. 539/14), ali su njegova rešenja poništena odlukama Apelacionog suda u Beogradu (Reh. 13/14, Reh.Ž. 102/15). Na posletku, sudski proces počeo je pred Višim sudom u Beogradu 2015. (prvo ročište održano je 7. decembra) i trajao do leta 2018. godine, kada je doneto prvostepeno rešenje kojim je odbijen zahtev za rehabilitaciju. U trenutku nastanka ovog rada Apelacioni sud razmatra žalbu koju su podneli pravni zastupnici predlagača rehabilitacije.

9 Vidi npr: Philip J. Cohen, Serbia's secret war: *Propaganda and the Deceit of History*, Texas A&M University press 1999 i druga njegova dela, kao i: Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd 2006. O stvarnoj odgovornosti za Holokaust u Srbiji vidi: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Beograd 2007 i Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992.

10 Pored pomenutih knjiga Stanislava Krakova u ovakva dela ubrajaju se i: Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana*, Lil 1949; Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen 1970; Boško N. Kostić, *Istina o Milanu Nediću*, Beograd 2009.

11 Uporedi: Borivoje M. Karapandžić, *Građanski rat u Srbiji 1941–1945*, Klivlend 1958, Исти, *Дневник једног емигранта*, Београд 2006, са: Predrag D. Ivanović, *Ko su Ljotićevci*, Čikago 1954, Beograd 2014; Немања Девин, *Смедеревски крај у Другом светском рату: људи и догађаји*, Београд 2015.

12 Ovo, međutim, nije bila prva inicijativa za Nedićevu rehabilitaciju. Jedan takav zahtev podnet je još 1992. godine Narodnoj skupštini Srbije. Sudovi u Beogradu odbijali su da pokrenu postupak pozivajući se na nenadležnost, isticanjem činjenice da Nedić nije bio osuđen pa stoga ne postoji ne presuda o čijem bi se poništenju raspravljalo.

Tokom sudskog procesa za rehabilitaciju Milana Nedića Višem sudu u Beogradu dostavljen je veliki broj istorijskih izvora, od kojih su neki bili nekorišćeni i gotovo potpuno nepoznati historiografiji, ali ni jedan od njih ne sadrži informacije od krucijalnog značaja, one koje bi dovele do korenite promene posmatranja Milana Nedića u istorijskoj nauci. Najznačajnije arhivske ustanove u zemlji, poput Arhiva Srbije, Arhiva Jugoslavije i Istorijskog arhiva Beograd, dostavile su, na zahtev Suda, hiljade fotokopija dokumenata nastalih u vreme okupacije Srbije (1941–1944) i posleratne istrage vođene protiv Nedića i njegovih saradnika. Na zahtev predlagača, sud je saslušao svedoke istoričare dr Bojana B. Dimitrijevića i dr Dragana Aleksića, a na zahtev Sudskog veća svoje izjave dali su i istoričari prof. dr Milan Ristović i dr Aleksandar Stojanović. Kroz njihova svedočenja, a delom i usled pažnje koju su mediji pridavali procesu, u širu javnost dospela su pojedina nova saznanja i rezultati novijih naučnih istraživanja o Milanu Nediću i njegovoj vladi tokom okupacije. Ipak, način na koji su ova saznanja interpretirana u javnom diskursu i prenošena putem medija u velikoj meri negativno je uticao na mogućnost njihove apsorpcije u široj javnosti i postizanja jednog objektivnijeg, manje ostrašćenog sagledavanja Nedića i njegove uloge. Najveći deo javnosti odabrao je da ostane ušančen na starim pozicijama zasnovanim na stereotipima i ideološkim tumačenjima iz prošlosti, što se jasno uočava pregledom komentara na interent portalima, ostavljenim na vesti vezane za proces rehabilitacije ili priloge o Nediću uopšte.

Sudski procesi rehabilitacije u Srbiji po pravilu dovode istorijske ličnosti u središte medijske pažnje, što se moglo uočiti u slučaju generala Dragoljuba Draže Mihailovića ali i kada je reč o još uvek aktuelnim rehabilitacijama Nikole Kalabića i Milana Nedića. Izveštavanje o sudskim ročištima obično se nalazilo na prvim stranicama rubrika „društvo“ i „aktuelnosti“, a povremeno dospevalo i na naslovne strane novina.¹³ Kada se u celini sagleda nepregledan niz novinskih članaka, tekstova na internet portalima i televizijskih priloga posvećenih procesu rehabilitacije ali i Nediću kao istorijskoj ličnosti uopšte, sa žaljenjem se može zaključiti da je najveći broj medija senzacionalistički pristupio obradi ove teme. Urednici i novinari brojnih dnevnih listova i magazina često su stvarali bombastične naslove izdvajanjem nekog dela izjave svedoka u sudskom procesu ili intervju sa sagovornikom iz konteksta i njenim dodatnim senzacionalizovanjem.¹⁴ Mediji su, naglašeno i preko neo-

13 Sličnu pažnju sudskim procesima za rehabilitaciju u Srbiji i regionu pridaju i televizije, radio stanice kao i informativni internet portali.

14 Prilikom svedočenja dr Aleksandra Stojanovića u Višem sudu u Beogradu deo iskaza odnosio se na predstavljanje Nedićevog koncepta seljačke zadružne države i uopšte njegov odnos prema političkoj vlasti. Na internet portalu „Večernjih novosti“ objavljen je istaknut naslov „Hteo da vlada kao kralj“, iako takva rečenica nikada nije izgovorena, što se jasno uočava poređenjem sa sudskim zapisnikom (V.C.S, „Istoričar Aleksandar Stojanović o Nediću: Hteo da vlada kao kralj“, Večernje novosti online, 26.3.2018, [phodne mere, nastojali da javnosti predstave svu tenzičnost sudskih ročišta, posebno u vezi sa svedočenjem prof. dr Milana Ristovića. Internet portali i televizijski prilozima obaveštavali su javnost o „mučnoj atmosferi“ u kojoj je „sudija jedva smirila strasti“.¹⁵ Često su u štampi i na internetu kao glavne ilustracije za vesti sa ročišta korišćene fotografije okupljenih pristalica i protivnika rehabilitacije, sa razvijenim parolama i političkim simbolima. Ponekad su dobacivanja i međusobne provokacije malobrojnih okupljenih fanatika postajale vest same za sebe,¹⁶ premda objektivno posmatrano nisu ni izbliza zavređivale toliku pažnju medija.](http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktu-elno.290.html:718824-Istoricar-Aleksandar-Stojanovic-o-Nedicu-Hteo-da-vlada-kaokralj, uporedi sa: Viši sud u Beogradu, Reh. 146/15, Zapisnik o glavnoj raspravi sastavljen 26.03.2018, str. 11–12).</p>
</div>
<div data-bbox=)

Televizijske emisije posvećene Milanu Nediću i njegovoj sudskoj rehabilitaciji su u najvećem broju slučajeva bile koncipirane tako da se u studiju istovremeno nalaze barem po jedan (često ostrašćen) zagovornik rehabilitacije i protivnik iste,¹⁷ usled čega je u nemalom broju slučajeva dolazilo i do svađe između sagovornika a u nekoliko navrata čak i do javne razmene različitih uvreda. Bilo je slučajeva u kojima je, u nedostatku suprotstavljenih strana, voditelj preuzimao ulogu jedne strane, a bilo je i situacija u kojima su autori i voditelji emisija nametali svoje mišljenje o Nediću i rehabilitaciji, prekidali pa čak i provocirali znatno kompetentnije sagovornike (primer je ponašanje voditeljke Olivera Kovačević u emisiji „Da, možda, ne“, emitovane na RTS1).¹⁸ Iako su nastojali da u emisije uglavnom dovedu istoričare, televizijski autori i urednici povremeno su posezali i za različitim „zainteresovanim stranama“ u vezi sa sudskim procesom, pa su se tako pred kamerama u više navrata našli pravni zastupnik predlagača rehabilitacije advokat Zoran Živanović, dr Ruben Fuks, u vreme početka procesa predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije, predstavnik SUBNOR-a i Udruženja antifašista, a u pojedinim slučajevima i beogradski ugostitelj i političar Josip Joška Broz, obično predstavljen auditorijumu kao narodni poslanik i unuk Josipa Broza Tita, kao i Aleksandar Nedić, član Srpskog liberalnog saveta i praunuk Milana Nedića (direktni potomak Božidara Nedića).¹⁹

15 Vojislava Crnjanski Spasojević, „Rehabilitacija Nedića: sudija jedva smirila strasti“, Večernje novosti online, 23.1.2018. (<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:707708-REHABILITACIJA-NEDICA-Sudija-jedva-smirila-strasti>); N1, „Ristović: Nedićeva vlada bila je marionetska uprava“, tv prilog i tekst na portalu: <http://rs.n1info.com/a358603/Vesti/Vesti/Ristovic-Nediceva-vlada-bila-je-marionetska-uprava.html>.

16 B92, Sukob ispred suda zbog procesa rehabilitacije Nedića, 8. februar 2016 (<https://www.youtube.com/watch?v=JHdognocPes>), Radio Slobodna Evropa, Protest protiv rehabilitacije Nedića, 10. 2. 2016. (<https://www.youtube.com/watch?v=phcjUFSmKm0>). U oba priloga su učesnici sukoba označeni kao ekstremisti, za razliku od slučaja „protesta“ iz septembra 2016. (B92, „Nedić 'na sudu', na ulici nove podele, <https://www.youtube.com/watch?v=GIFckA5Vobk>)

17 N1, Pressing, gosti Milan Ristović i Bojan Dimitrijević, 8. 12. 2015 (<https://www.youtube.com/watch?v=jjT3GFYfh4M>).

18 RTS1, „Da, možda, ne“, 17.12.2015. (<http://www.rts.rs/page/tv/sr/story/22/rts-svet/2142096/damozda-ne.html>).

19 Uporediti: TV Pink Info, „Pravac“, decembar 2015. (<https://www.youtube.com/watch?v=lkc2YR-RAUk8>); RTV, „Pravi ugao“, 21. 12 2015 (http://www.rtv.rs/_lat/drustvo/rehabilitacija-nedica-rehabilituje-ideologiju-zlocina-_671973.html); RTV, „Sučeljavanje“, 6. 12. 2017. (http://media.rtv.rs/_lat/suceljavanje/33146).

O Nedićevoj rehabilitaciji i istorijskoj ulozi raspravljalo se i u okviru različitih televizijskih formata koji nisu nužno pripadali informativnom programu, pa se dešavalo da segment jutarnjeg programa pa čak i pojedinih talk-show emisija bude posvećen ovim pitanjima. Na taj način jedna tema, koja u suštini pripada sferi istorijske i pravne nauke, postajala je deo svakodnevnog diskursa šire javnosti a prag kompetentnosti sagovornika u etru često je spušan ispod najniže prihvatljive granice.

Nemalu ulogu u oblikovanju javnog mnjenja tokom čitavog trajanja procesa za sudsku rehabilitaciju Milana Nedića imali su i političke stranke i političari, a među njima i pojedinci koji su u to vreme vršili visoke dužnosti u Vladi Republike Srbije. Zanimajući činjenicu da takve vrste izjava predstavljaju pritisak na sudstvo i nezavisnosti pravosuđa – što je, između ostalog, zabranjeno zakonom²⁰ – istaknuti politički funkcioneri i ministri povremeno su se oglašavali u javnosti sa sopstvenim viđenjem Nedićeve istorijske uloge, kao i jasno izrečenim stavom o budućem ishodu sudskog procesa.²¹ Među najaktivnijim ministrima koji su davali izjave u vezi sa sudskom rehabilitacijom Milana Nedića bili su Aleksandar Vulin²² i Ivica Dačić,²³ a od ostalih političkih lidera Nenad Čanak (i LSV kao politička stranka), Meho Omerović, Bojan Pajtić, Borko Stefanović, Dragan Šutanovac i mnogi drugi. Oni su rehabilitaciju Nedića mahom predstavljali kao negaciju antifašističkih tradicija i relativizaciju zločina, te kao „otvaranje vrata“ za rehabilitaciju drugih zločinaca, i vrlo su odlučno istupali protiv nje.²⁴ Dugogodišnji član Demokratske stranke, istoričar dr Bojan B. Dimitrijević, isključen je iz stranke sredinom januara 2016. godine, zbog svog javnog zalaganja za Nedićeve rehabilitaciju i složenije sagledavanje njegove istorijske uloge i odgovornosti uopšte.

Ministri u Vladi Srbije Vulin i Dačić dali su izrazito oštre izjave odmah po najavi da će otpočeti sudski proces Nedićeve rehabilitacije a tokom celog trajanja procesa

20 Zakon o uređenju sudova, član 6 (https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_uredjenju_sudova.html).

21 Ova okolnost postala je i deo žalbe na prvostepeno rešenje, u kojoj je obrazložen stav da je postojao izrazito snažan politički pritisak na sud (“trogodišnja sistematska kampanja protiv rehabilitacije generala Nedića”) usled koje sudsko veće nije moglo da ostane objektivno i nepristrasno, te da je time predlagućima rehabilitacije povređeno pravo na nezavistan i nepristrasan sud, propisanom Članom 6 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava (Виши суд у Београду, Рех. 146/15, Жалба против решења Вишег суда у Београду Рех. 146/2014 од 11.7.2018. године, стр. 46–51).

22 Predsednik Pokreta socijalista, pravnik po obrazovanju. U vreme početka sudskog procesa bio je Ministar rada, zapošljavanja, boračkih i socijalnih pitanja (do 29. juna 2017), a potom Ministar odbrane. Vulinova stranka programski bi trebalo da pripada levici ali je u javnosti daleko poznatija po zalaganjima za glorifikaciju lika i dela bivšeg jugoslovenskog predsednika Slobodana Miloševića.

23 Predsednik Socijalističke partije Srbije, u više navrata ministar, potpredsednik i predsednik Vlade Srbije.

24 Uporediti: <https://www.blic.rs/vesti/politika/canak-rehabilitacija-nedica-je-pljuvanje-antifasisticke-proslosti-srbije-nw6f7rm>, <https://www.danas.rs/politika/pajtic-za-nas-je-nedic-kvisling/>, <http://www.autonomija.info/darko-gavrilo-vic-rehabilitacija-nedica-otvorice-vrata-za-rehabilitaciju-ostalih-saradnika-nacista.html> itd.

povremeno su ponavljali svoj tada izrečeni stav. Lider Pokreta socijalista i ministar izjavio je srpskim medijima nakon prvog održanog ročišta: „Naravno da nikad neće biti rehabilitovani, jer nema tog opravdanja zbog kojeg ste služili okupatoru, pa tako ne može biti ni Milanu Nediću“, a uz to dodao i da je Nedićeve kancelarije „skoro mogla da vidi Banjicu gde je streljano preko 80.000 hiljada Srba, Jevreja i Roma“, čineći dve velike materijalne greške – i u pogledu broja streljanih na Banjici (kroz koju je ukupno prošlo manje od 30.000 ljudi a streljano je, poimenično utvrđenih 3.849, mada je stvaran broj verovatno nešto veći) i u pogledu lokacije Nedićeve kancelarije 1941–1944.²⁵ Dačić je bio nešto umereniji, izjavivši u načelu da je njegov stav po pitanju rehabilitacije „apsolutno negativan“, a konkretno da je Nedićeve vlada „bila okupaciona vlast, koju je postavio Hitler“, te da bi „Srbija bila jedina zemlja na svetu koja bi rehabilitovala kvislinšku vlast“.²⁶ O rehabilitaciji Nedića svoj stav izrekao je i dr Vojislav Šešelj, koji je u gostovanju jednoj lokalnoj televizijskoj stanici istakao da je Nedić bio u službi okupatora, da zbog toga snosi odgovornost, te da bi on „bio oprezan oko rehabilitacije“, ali da se Nediću moraju priznati zasluge za spašavanje srpskih izbeglica sa prostora NDH.²⁷

Među političare koji su činili materijalne greške u svojim izjavama o Milanu Nediću i njegovoj ulozi u vreme okupacije upisao se i jedan od vodećih ljudi SPS-a (u vreme davanja izjave narodni poslanik, danas ministar) Branko Ružić, koji je tvrdio da je „Nedić te 1943. godine od Hitlera tražio brojniju žandarmeriju pod svojom kontrolom, više vojnika u tzv. Srpskom zaštitnom korpusu i to, naravno, u borbi protiv partizana”,²⁸ iako u to vreme Žandarmerija nije postojala (1942. transformisana je u Srpsku državnu stražu) a formacija pod imenom Srpski zaštitni korpus nije ni postojala tokom Drugog svetskog rata.²⁹ Nažalost, još veće greške i nepoznavanje prošlosti mogu se uočiti u intervjuu koji je „Politici“ dao Robert Sabadoš, advokat i predsednik Saveza jevrejskih opština Srbije u junu 2017. godine.³⁰ On je, naime, izjavio da je Nedić poslao čuveni telegram u Berlin da je „Beograd judenfrei“ iako su dva telegrama takve sadržine poslali visoki nemački zvaničnici u Beogradu dr Harald Turner i dr Emanuel Šefer, a ne Nedić, koji najčešće nije ni mogao da se direktno obraća Berlinu. U nastavku teksta, potpuno pogrešno i u suprotnosti sa

25 <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/vulin-nediceva-rehabilitacija-neprihvatljiva/mntxgbn>.

26 <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/dacic-protiv-rehabilitacije-nedica/jv0lxre>.

27 TV Pirot, „Oni kažu“, 17. april 2015. Izjava koja se odnosi na pitanje rehabilitacije Nedića dostupna je na linku: <https://www.youtube.com/watch?v=V3TztL8Ruc>. Šešelj se u načelu izjasnio protiv rehabilitacije.

28 <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/za-i-protiv-rehabilitacija-nedica/rgv29p0>.

29 Najverovatnije je Ružić došao do naziva spajanjem imena Srpskog dobrovoljačkog korusa (Ljotičeva) sa Ruskim zaštitnim korpusom, belogardejskom formacijom koja je saradivala sa Nemcima i u okupiranoj Srbiji.

30 Aleksandar Isakov, „Logor Staro Sajmište čeka da bude dostojno obeležen“, Politika, 6. 6. 2017, dostupno i na www.politika.rs.

istorijskim činjenicama, Sabadoš je govorio o „drugoj fazi“ logora na Sajmištu, u kojoj je on „bio otvoren za protivnike sistema, antifašiste, protivnike Nedićevog režima“, iako je tada zapravo bio nemački logor za protivnike režima u NDH, u kome su najčešće zatočeni bili partizani, četnici i srpski civili, kojih je najviše (preko 10.000) i stradalo tamo. Logor na Sajmištu nikada nije bio pod kontrolom kolaboracionističke uprave u Beogradu jer se nalazio na prostoru NDH, koja je nad logorom imala i direktnu kontrolu u periodu maj–jul 1944. Ova izjava, data nedugo po Sabadošovom stupanju na čelo Saveza jevrejskih opština, verovatno je posledica neznanja a ne zle namere, ali svakako vređa sve žrtve Sajmišta iz perioda od maja 1942. do jula 1944. (kada je logor napušten jer je postao neupotrebljiv nakon savezničkog bombardovanja).

Diskurs vezan za Nedićevu istorijsku ulogu i pitanje njegove rehabilitacije upotpunjen je izjavama nekoliko javnih ličnosti, aktivnih u različitim društvenim sferama. One su, u najvećem delu, zahtev za rehabilitaciju Nedića videle kao pokušaj revizije istorije i prevođenja Srbije sa strane antifašizma na poraženu stranu u Drugom svetskom ratu. Književnik Filip David izražavao je čuđenje zbog tobožnje ravnodušnosti srpske javnosti vezano za proces rehabilitacije, iako su i političari i državni funkcioneri, ali i istoričari izuzetno često istupali u vezi sa sudskim procesom a javnost je bila informisana i duboko podeljena po tom pitanju. On je zaključio da bi eventualna „rehabilitacija Nedića značila konačan prelazak Srbije na stranu okupatora. Antifašistička borba bi bila potpuno sklonjena u stranu i u prvi plan bio izašli oni koji su služili okupatorima i izvršavali njihove naredbe“.³¹ Sociolog, docent na Univerzitetu u Novom Sadu i kolumnista „Danas“-a Aleksej Kišjuhas u svom tekstu bio je znatno ostrašćeniji i neumereniji. Sam proces rehabilitacije prikazao je kao „skandalozan“, „poremećen“ i „duboko nepravedan“, ističući da se u Višem sudu u Beogradu „indirektno sudi i žrtvama Nedićevog kvislinškog i kolaboracionističkog režima, dakle, Jevrejima, Romima i partizanskim borcima za slobodu i jednakost svih ljudi“.³² U raspravu oko Nedićeve rehabilitacije uključio se i direktor Agencije za restituciju Strahinja Sekulić, koji je, pored izražavanja svog protivljenja procesima rehabilitacije „ljudi koji su ubijali sopstveni narod“, istakao da naslednicima Milana Nedića neće biti izvršen povraćaj imovine „ma kakvu

31 <http://rs.n1info.com/a403592/Vesti/Filip-David-o-rehabilitaciji-Milana-Nedica.html>. Izjava je data 13. 7. 2018.

32 <https://www.danas.rs/kolumna/aleksej-kisjuhas/rehabilitovan-nedic/>. Tekst je objavljen 16. 2. 2018. a u njemu autor pada u klasične ideologizovane zloupotrebe prošlosti, navodeći pored ostalog: „mnogi elementi Nedićevog socijalnog fašizma ustoličeni su kao zvanična ideološka doktrina ili pogonsko gorivo ratova u Hrvatskoj, Bosni i Kosovu tokom devedesetih. A zatim i kao ideološka matrica iza racionalizacija ili opravdanja tih ratova i njihovih zločina nakon 2000. godine do danas. U tom smislu, Nedića je već odavno rehabilitovala naša društvena i istorijska stvarnost“.

presudu sud doneo po pitanju Nedićeve rehabilitacije“.³³ Znatno umereniji od prethodno navedenih bio je Efraim Zurof, direktor centra Simon Vizental i najaktivniji „lovac na naciste“ današnjice, koji je svedeno zaključio da Nedić ne zaslužuje rehabilitaciju jer je služio nacističkoj Nemačkoj u vreme velikih zločina, te da bi njegova eventualna rehabilitacija bila „uvreda za nacističke žrtve“.³⁴

U vreme sudske rehabilitacije Milana Nedića o njemu je bilo reči i u Narodnoj skupštini Republike Srbije, u okviru glavne rasprave i rasprave o amandmanima na predlog Zakona o otklanjanju posledica oduzimanja imovine žrtvama holokausta koje nemaju živih zakonskih naslednika (februar 2016. godine). Tada su Nedića kao kvislinga okarakterisali ministar pravde Nikola Selaković i poslanik opozicione Nove stranke dr Vladimir Pavićević, dok je Boško Obradović, lider pokreta Dveri, priznao Nedićevu kolaboraciju ali je insistirao i na njegovim zaslugama za zbrinjavanje izbeglica kao i istakutoj vojničkoj karijeri.³⁵ Uprkos svim navedenim izjavama srpskih političara koji su u najvećem broju bili izrazito protiv rehabilitacije Nedića (čak i u slučajevima kada su takve izjave predstavljale kršenje zakona), dr Branka Prpa je u izjavi Al Džaziri istakla da iza rehabilitacije stoji „srpska politička elita“.³⁶

Diskurs o Nediću u kontekstu srpsko-hrvatskih odnosa

Zloupotrebe prošlosti čine veliki deo problema u savremenim srpsko-hrvatskim odnosima, a slučaj procesa za rehabilitaciju Milana Nedića pokazao je da političke elite obe zemlje ne propuštaju priliku da prošlost stave u dnevno-politički kontekst i time doprinesu povećavanju tenzija u međunacionalnim odnosima. Konkretno, Nedićeva rehabilitacija je u periodu 2015–2018. godine najčešće stavljana u kontekst revizije prošlosti i relativizacije zločina, i na određeni način povezivana sa rehabilitacijom i kanonizacijom Alojzija Stepinca ali i pitanjem broja žrtava u koncentracionim logorima i odgovornošću za iste.

Najznačajniji hrvatski mediji, poput „Jutarnjeg lista“, „Večernjeg lista“ ili portala Index.hr, uglavnom su uzdržano izveštavali o sudskom procesu i nisu senzacionalizovali događaje niti su nastojali da ih stave u dnevno-politički kontekst. Sa druge strane, bilo je drugih štampanih medija i manje posećenih internet portala koji su o sudskom procesu, a još više o samom Nediću i njegovoj istorijskoj ulozi, pisali izrazito ostrašćeno, sa ideologizovanim tumačenjima i brojnim materijalnim odnosno

33 <https://www.danas.rs/drustvo/strahinja-sekulic-rehabilitujemo-ljude-koji-su-ubijali-sopstveni-narod/>, 7.6.2017.

34 <https://www.danas.rs/drustvo/nedic-ne-zasluzuje-rehabilitaciju/>, tekst objavljen 14.12.2015. godine.

35 <https://www.youtube.com/watch?v=phcjUFSmKm0> i <https://www.youtube.com/watch?v=n5K9Vpr-RWkM>.

36 <https://www.youtube.com/watch?v=Et0qmSGitg0&t=209s>. Izjava je data 8. 2. 2018. godine.

faktičkim greškama. Zbog ograničenosti prostora u ovom radu detaljnije ćemo analizirati samo dva takva primera, uz ukazivanje na još nekoliko tekstova u kome je pitanje Nedićeve rehabilitacije dovedeno u vezu sa tobožnjom državnim politikom Srbije ili „srpskih elita“ i stavljano u kontekst revizije istorije, „velikosrpskog šovinizma“, rehabilitacije ustaštva i kanonizacije nadbiskupa Stepnica. Ono što je, međutim, zajedničko svim tekstovima koji će biti analizirani jeste činjenica da su oni, u toku trajanja sudskog procesa, pisani kao da je Nedić već rehabilitovan, te kao da je to nešto iza čega stoji zvanični Beograd – uprkos u ovom radu prikazanim brojnim izjavama velikog broja državnih zvaničnika ali i opozicionih političara, koji su otvoreno iznosili svoj negativan stav po pitanju rehabilitacije.

Autorski tekst istoričara Dragana Markovine na portalu Telegram.hr (objavljen i u istoimenom listu 17.10.2015.) naslovljen je senzacionalistički: „Najveća sramota današnje Srbije: Rehabilitacija Milana Nedića užasnija je od Mihailovićeve“, a u tekstu se nalaze boldovani podnaslovi „ubojica Židova“, „Nedić kao čelnik EU-a“ i izdvojeni delovi teksta sa neistinitim i ispolitizovanim tvrdnjama. Tako se u izdvojenom i naglašenom delu teksta tvrdi: „Srbija je (...) odavno prešla granice zamislivog. Osim što su sasvim namjerno i s najviših instanci falsificirali činjenice iz Drugog svjetskog rata, sada s Nedićem poručuju da se zločin i isplati“. ³⁷ I Markovina, kao i nažalost pojedini drugi autori, čini ogromnu materijalnu grešku smeštajući koncentracioni logor Staro Sajmište (Judenlager Semlin) u okupirani Beograd i pod Nedićevu kontrolu, o čemu je već bilo reči u ovom radu. Markovina, kao doktor istorijskih nauka, ne bi smeo olako i bez prethodnih istraživanja da iznosi zaključke da je Nedić „organizirao istrbljenje gotovo kompletne židovske zajednice u Srbiji, a potom i protivnika režima“, jer su brojna istraživanja kolega, kako stranih tako i onih sa jugoslovenskog prostora, dokazala odgovornost nacističke Nemačke za te zločine, a Nedićevu ulogu definisale kao sporednu ili saučesničku.

Slična tumačenja, ali još više politizovana i senzacionalizovana objavljena su u autorskom tekstu Marijana Opačaka: „Srpski nacizam. Tko je Milan Nedić, pokretačka sila holokausta u Srbiji i suradnik sa nacistima, a sada ga žele rehabilitirati“. ³⁸ Podnaslovi ovog teksta odgovaraju duhu ratnohuškačke propagande 1990-ih godina: „rast nacizma i velikosrpskog imperijalizma“, „propaganda laži“/“srpska propagandana mašinerija“, „Milan Nedić srpski Führer“, „Razmjeri srpskih zločina protiv čovječnosti“, ali je njegov sadržaj još monstruozniji a nadasve potpuno istorijski netačan. Autor teksta ponovio je sve stereotipe i istorijske falsifikate o

Nediću, počev od pitanja tobožnje predaje Treće armijske oblasti u Aprilskom ratu bez borbe, preko tvrdnje da je on bio „vođa nacističke Srbije, prve Judenfrei države tijekom Drugog svjetskog rata“, malicioznih nastojanja da se napravi veštačka simetrija zastupljenosti antisemitizma u srpskom i hrvatskom narodu uoči i tokom Drugog svjetskog rata, kao i da se na Nedića svali i dodatno predimenzionira odgovornost za stradanje Jevreja i Roma u okupiranoj Srbiji. ³⁹

Pitanje sudskih rehabilitacija u Srbiji u susednoj Hrvatskoj prati se sa posebnom pažnjom i često stavlja u dnevopolitički kontekst. Još od godina uoči rasprada Jugoslavije u Hrvatskoj postoji izražena težnja relativizacije i poricanja odgovornosti za zločine počinjene na teritoriji NDH 1941–1945. godine, te nastojanja da se što veći broj lica iz tog vremena rehabilituje na ovaj ili onaj način. Svakako najosetljivije pitanje vezano je za rehabilitaciju a potom i kanonizaciju Alojzija Stepinca koga veliki deo hrvatske javnosti doživljava isključivo kao sveca i žrtvu komunističke represije, ne želeći da se previše upušta u njegovu moralnu i istorijsku odgovornost za dešavanja u NDH. Može se reći da je kanonizacija Stepinca bilo pitanje od velike političke važnosti za sve hrvatske vlade poslednjih godina, a da protesti koje protiv kanonizacije ulažu Srpska pravoslavna crkva, državne i naučne institucije Srbije doprinose tenzijama u međudržavnim odnosima. Usled toga su brojni procesi sudske rehabilitacije u Srbiji, bez mnogo zalaženja u meritum presuda (koje često samo glase da neko lice nije imalo pošteno suđenje, usled čega se i proglašava neosuđivanim, kao u slučaju Mihailovića), povod da se hrvatski političari oglase i ukažu kako su nakon tih rehabilitacija neopravdani i nemoralni srpski protesti protiv kanonizacije Stepinca. Više je sasvim direktnih primera ove prakse: u januaru 2018. ministarka spoljnih poslova Marija Pejčinović Burić izjavila je: „Srbija nema kredibilitet govoriti o Jasenovcu dok istovremeno rehabilitira svoje zločince iz Drugog svjetskog rata“, a osvrćući se na polemiku koju je imala sa srpskim kolegom Dačićem i drugim zvaničnicima Beograda i sledeće: „Krajnje je licemjerno da optužbe na račun Hrvatske dolaze od visokih dužnosnika Srbije koja je nedavno rehabilitirala ili ima u postupku rehabilitacije najgore zločince Drugog svjetskog rata Dražu Mihailovića i Milana Nedića“. ⁴⁰

Na sličan način hrvatska vlada odgovorila je i na reakcije tadašnjeg predsednika

37 <https://www.telegram.hr/politika-kriminal/najveca-sramota-danasnje-srbije-rehabilitacija-milana-nedica-uzasnija-je-od-mihailoviceve>.

38 <https://direktno.hr/direkt/tko-je-milan-nedic-pokretačka-sila-holokausta-u-srbiji-i-suradnik-s-nacistima-a-sada-ga-zele-rehabilitirati-112349/>. Tekst je objavljen 18. februara 2018. godine

39 Autor Nedića drži odgovornim za smrt „80.000 ljudi, najviše Židova i Roma u koncentracijskim logorima“, premda je sveukupno na prostoru okupirane Srbije živelo oko 16.500 Jevreja, od kojih je oko 14.500 stradalo, od čega, opet, samo deo u koncentracionim logorima a znatan deo u streljanjima Vermahta po ključu 100 za jednog. Autor predstavlja, po ugledu na P. J. Cohena, da je Nedić samostalno donosio antisemitske uredbe i progono Jevreje, iako su sve takve uredbe donele nemačke vlasti još u proleće i leto 1941, a sve egzekucije takode su vršili Nemci. Članak ima i jasne dnevopolitičke konotacije: reaguje na izložbu „Jasenovac: pravo na nezaborav“ koji je nedugo pre objavljivanja teksta otvorio Ivica Dačić u zgradi Ujedinjenih nacija u Njujorku.

40 <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/srbija-rehabilitira-cetnika-drazu-mihajlovica-nema-ju-nam-sto-govoriti-o-jasenovcu-foto-20180129>.

Vlade Srbije Aleksandra Vučića i ministra Vulina, izrečene povodom sudske rehabilitacije Alojzija Stepinca u leto 2016. godine. I Vulin i veliki deo srpskih medija predstavio je ovu odluku kao uvod u rehabilitaciju Pavelića i NDH u celini, a hrvatski mediji preneli su reakciju „službenog Zagreba“: „usporedno s rehabilitacijom notornih zločinaca koji su upravljali vojnih postrojbama koje su počinile brojne zločine Srbija si uzima za pravo kritizirati Hrvatsku zbog rehabilitacije jednog nadbiskupa, blaženog kardinala Alojzija Stepinca koji je daleko od toga da je imao ikakvu kontrolu nad procesima koji su se događali tijekom rata“.⁴¹ U istom tonu uzajamne provokacije razmenili su u maju 2018. godine premijer Hrvatske Andrej Plenković i ministar spoljnih poslova Srbije Ivica Dačić, s tim da je Dačić izrekao i optužbu da Plenković takvim izjavama „stvara neprijatelja“ i skuplja političke poene kako bi „poboljšao svoj rejting anemičnog političara“, ističući još: „skandal je poricanje zločina i njihova relativizacija. I kao što ću se uvijek boriti protiv rehabilitacije Nedića i ostalih izdajnika i zločinaca u Srbiji, uvijek ću dizati glas protiv onih koji rehabilitiraju NDH i relativiziraju ustaške zločine“.⁴² Ovakav stav iskazao je, povodom incidenta na komemoraciji žrtava u Jasenovcu, i Meho Omerović, jedan od bošnjačkih političkih prvaka u Srbiji i tadašnji predsednik Skupštinskog odbora za ljudska i manjinska prava, koji je primetio da „Hrvati imaju problem sa istorijom i identitetom“ ali je postavio pitanje vezano i za odnos prema prošlosti sa druge strane granice: „Šta ćemo sa rehabilitacijom Nedića i pojedinih četnika i svim zločinima koji su rađeni u dosluhu i po nalogu Vermahta?“⁴³ Dug je niz primera kojim bi se mogla ilustrovati zloupotreba prošlosti na relaciji Beograd–Zagreb (i obratno), a Drugi svetski rat ima i izgleda da će i dalje imati, ključno mesto u toj agendi.

Zaključak

Sudski proces rehabilitacije Milana Nedića ogolio je brojne slabosti srpskog društva i nedvosmisleno pokazao visok stepen politizovanosti svih sfera života. Ročišta u Višem sudu često su bila praćena javnim protestima i političkim mitinzima u Timočkoj ulici, gde je manji policijski kordon razdvajao protivnike rehabilitacije koji su horski pevali Himnu internacionale i partizanske pesme od grupe militantno odevenih pristalica rehabilitacije čiji je glavni simbol bila ogromna zastava sa tzv.

41 <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/dok-optuzuju-hrvatsku-za-fasizam-srbi-nastavljaju-s-revizijom-povijesti-20170220>.

42 Uporediti: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/dacic-plenkovicu-nismo-isti-srbija-nije-bila-uz-hitlera-i-provodila-holokaust-foto-20180501>, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/dacic-uzvratio-plenkovicu-oprosti-sto-ne-znam-pje-vati-lili-marlen-i-thompsona-20180503>.

43 <https://vesti-online.com/Vesti/Srbija/695278/Velicanje-ustasa-je-uvreda-za-Srbe-ali-sta-cemo-sa-rehabilitacijom-Nedica-i-cetnika>. Cela emisija dostupna je na: http://media.rtv.rs/sr_lat/pravi-ugao/36842.

Dobrovoljačkim krstom. Daleko izvan poimanja i jednih i drugih ostala je činjenica da su u Srbiji zakoni jasni a sud po zakonu odlučuje o pitanju sudske rehabilitacije, a da bi o,istorijskoj trebalo da raspravljaju samo istoričari; bilo je važno učestvovati u predstavi za javnost i iskazati sopstvena ideološka uverenja, i to na način koji svakako ne doprinosi stvaranju jedne normalne atmosfere za rad suda i vrednovanje nečije istorijske odgovornosti.

Znatno više od malobrojnih fanatika okupljenih ispred zgrade suda u vreme održavanja ročišta na atmosferu u kojoj je radio sud uticali su političari i vršioći visokih javnih funkcija. Mediji, koji su odgovorni za senzacionalističko i zapaljivo pisanje o procesu rehabilitacije i samom Nediću, učinili su korak koji nedvosmisleno pokazuje stepen njihove nezrelosti i (ne)slobode javne reči u Srbiji. Umesto da se o pitanju rehabilitacije i istorijske uloge Milana Nedića obaveste kod pravnikar i istoričara, mediji su na prvom mestu zatražili mišljenja ministara, političkih lidera, stranaka i organizacija. Dobili su ono što su želeli: snažne, zapaljive i često agresivno intonirane poruke, izjave sagovornika od kojih najveći broj nema nikakve kompetencije da javno razmatra i vrednuje lik i delo neke istorijske ličnosti, pa tako ni Milana Nedića. U narativu i javnom diskursu ponovo su ponavljane brojne materijalne greške, politizovana i ostrašćena tumačenja, dnevnopolitičke aluzije. Proces sudske rehabilitacije Milana Nedića iskorišćen je i za podgrevanje tenzija u srpsko-hrvatskim nacionalnim odnosima političkom (zlo)upotrebom prošlosti. Plodno tle za provokacije postojalo je i u Srbiji i u Hrvatskoj, a političari obe zemlje pokazali su da vole da laički pretresaju prošlost i uloge Nedića, Pavelića, Mihailovića i Stepinca. Ponovo je prošlost upotrebljena za sticanje političke podrške i animiranje javnog mnjenja temama koje nemaju previše veze sa sadašnjošću i životom građana u obe zemlje.

Sudski proces za rehabilitaciju Milana Nedića privlačio je veliku pažnju javnosti i dat mu je nesrazmerno veliki medijski prostor. Senzacionalističkim pristupom izveštavanju propuštena je verovatno jedinstvena prilika da se putem medija u širu javnost na velika vrata uvedu rezultati novijih istorijskih istraživanja i stanovništvo Srbije, ali i celog regiona, upozna sa složenošću istorijskih procesa i pojava vezanih za Drugi svetski rat. Istoričari su, ponekad institucionalno a češće individualno, nastojali da u svojim izjavama za medije spuste tenzije i raspravu vezanu za Milana Nedića i njegovu istorijsku ulogu vrata u okvire nauke, ali se čini da su u tim pokušajima ostajali usamljeni, te da je u društvu i javnom narativu ponovo preovladao politizovan i ideologizovan diskurs.

Summary

The request for rehabilitation of Milan Nedić, leader of collaborationists' government in occupied Serbia (1941–1944) attracted huge attention of media. Nedić, a controversial personality, had a complex historical role and is being perceived as fascist, traitor and quisling by some, but as a national hero, martyr, patriot and savior of Serbian refugees by others. Process held in a Higher Court in Belgrade revived deep divisions within the Serbian people regarding the WW2. The fact that historians were still not able to make a consensus when it comes to Nedić complicates the situation even more. During the rehabilitation process Serbian media gave a lot of public space to this question, but their approach to the problem has been a sensationalist one, with lot of flammable writing and republishing of old stereotypes and material mistakes. Media addressed politicians for the answers and opinions regarding Nedić, his historical role and rehabilitation. Vast majority of Serbian politicians and public figures openly opposed and protested against the mere possibility of rehabilitation, stating that it would mean giving up of anti-fascist traditions and transition to the defeated side in the WW2. Nor politicians nor media wanted to hear and share new findings from recent researches but opted to stay within the trenches of old, politicized narrative.

Process for Nedić's rehabilitation has been used to add tensions in Serbian-Croatian relations, where it has been perceived in a context of Stepinac's rehabilitation and canonization, but also the ones regarding the revision of history and responsibility for the WW2 war crimes. Croatian politicians and journalists acted like Nedić has already been rehabilitated and accused Serbia for rehabilitation of fascism, depriving the Belgrade from right to protest against the canonization of Stepinac. Altogether, a unique opportunity to promote new results of research and more complex picture of history has been missed, and the political use of past prevailed in both countries.

Keywords

Milan Nedić, collaboration, occupation, WW2, Serbia, quisling, traitor, hero, patriot.

Vjeran Pavlaković

CROATIA'S CONTESTED MEMORYSCAPE¹

Croatia's memoryscape underwent several waves of dramatic transformation during and after the country's War of Independence (referred to as the Homeland War, or *Domovinski rat*, 1991-1995). As noted in the growing body of work analyzing memory politics in the Yugoslav successor states, the monumental heritage related to the Second World War was systematically targeted and partially destroyed, while hundreds of new memorials were erected by a wide array of organizations, veterans' groups, religious communities, and state actors. This revitalized need for memorialization included not only monuments, plaques, busts, and museums dedicated to the events of the 1990s, but numerous new interpretations of the Second World War. While some memorial spaces sought to reexamine the historical narrative and recognize the victims and fallen soldiers who had been excluded from the collective memory during communist rule in a dignified manner, other monuments were blatant attempts at politicized revisionism that attempt to turn perpetrators into innocent victims. The debates over memorials reflects a broader division in Croatian society about the conflicts in the 20th century, reaching beyond simply historiographical differences and spilling into the political arena, cultural politics, education, and human and minority rights.

Memorials, because of their visibility in public spaces and role in politicized commemorative practices, draw particular attention in the media and public discussions. Memorial spaces often include a variety of objects which seek to create a narrative of past, often traumatic events, but for the purpose of this study the focus is on physical monuments rather than museums or intangible forms of remembrance. The erection and destruction of monuments, both old and new, continue to spark controversies for a number of reasons, and this collection seeks to provide a number of case studies that illustrates the various ways these memorial objects exemplify Croatia's challenges in dealing with the difficult past. Some monuments are controversial because of the symbols, names, or inscriptions that are found on them, while others can be problematic because of the way they present an individual or historical event. Some monuments have drawn attention due to their location or the kind of commemorations they attract, which often put them into conflict with other nearby memorial spaces. There is also the subtler issue of the aesthetic quality of

¹ Parts of this article were previously published in the book *Spomenici i politike sjećanja u BiH i Republici Hrvatskoj, kontroverze* (Sarajevo: UDIK, 2018). This article was made possible by generous funding from the Croatian Science Foundation (HRZZ – Hrvatska zaklada za znanost) through the project "Framing the Nation and Collective Identity in Croatia: Political Rituals and Cultural Memory of 20th Century Traumas."

a memorial space, since many monuments were the result of grass-root initiatives without formal artistic, historic, or legal criteria.

In addition to their visibility, the competing goals of the memory actors involved in designing, lobbying, and erecting a monument contributes to their frequently contested nature. State authorities invest considerable public funds in memorials in order to justify the sacrifice of their citizens in conflicts, as well as draw political legitimacy from patriotic narratives, especially if they are associated with founding events such as wars of independence. Other political actors, whether part of ruling coalitions or in the opposition, often initiate the creation of memorials that often politicize “their” victims in an attempt to demonstrate their contribution to the nation or particular political ideology. Soldiers, police, and other armed forces (and their associated veteran organizations) tend to support the creation of monuments which glorify battle and embody the martial values of these services, even when poor political decisions resulted in the deaths of their comrades. In contrast, NGOs, human rights organizations, and other civil society groups push for the creation of memorial spaces that explicitly criticize violence, conflict, nationalism, and other forms of intolerance, as well as recognizing marginalized groups excluded from the dominant historical narrative. Finally, victims’ organizations and family members of victims seek to create memorial spaces that draw attention to their pain and suffering at the cost of trying to drown out the voices of other victims. As Dell Upton notes in his analysis of Civil Rights statues in the United States, monuments have the potential not only to “commemorate or to remind but to argue one’s particular viewpoint.”² Monuments thus delineate borders, reinforce hegemonic narratives, and push forward one interpretation of the past that is often in conflict with the perception of other, often marginalized, groups.

These issues with controversial monuments is not limited to the former Yugoslavia, although the complex nature of the Second World War (with its multisided, interethnic, and ideological mass violence), legacy of communist rule, and new cycle of warfare in the 1990s makes the memoryscape in the Yugoslav successor states particularly susceptible to passionate debates over which monuments to remove, erect, or transform. All of the former Soviet bloc countries had to deal with the monumental legacies of communist rule. Lenin statues were almost universally torn down, but memorials to the liberation by the Red Army, most of which contained ossuaries with the remains of fallen soldiers, were allowed to stay as part of an agreement with Mikhail Gorbachev during the final days of the Soviet Union. In Hungary, monuments were removed and collected in memory parks (Memento

² Dell Upton, *What Can and Can't Be Said: Race, Uplift, and Monument Building in the Contemporary South* (New Haven: Yale University Press, 2015), p. 14.

Park) and museums (House of Terror). In Estonia, protests by the country’s Russian minority erupted when a monument to Red Army soldiers was moved from the center of Tallin to a cemetery, which was seen as an effort to minimize symbols of Russian identity in the city. The war in eastern Ukraine, after the events of Euromaidan (2014), sparked a wave of Lenin statue removals throughout Ukraine over twenty years after the fall of communism, and the parallel erection of the Nazi collaborator Stepan Bandera.³ Spain’s Historical Memory Law (2007) called for the removal of public monuments and plaques to Francisco Franco, although there are ongoing debates about the largest of the memory sites related to the Spanish Civil War, the Valley of the Fallen, which also serves as Franco’s mausoleum. And finally, the United States is currently facing a crisis of what to do with over 1,500 symbols of the Confederacy (including 700 monuments and memorial plaques)⁴ following a number of hate crimes over the past few years. Supporters of these monuments argue that they represent Southern heritage, while African Americans and liberals consider them to be racist, intolerant, and a legacy of segregation in the United States, not to mention a political movement which sought to destroy the unity of the country.

When compiling this list of controversial monuments, the first question that needs to be asked is what is considered controversial? The concept of dissonant heritage is often used in describing the monumental legacy of former, usually authoritarian, regimes, and in the former Yugoslavia the issue of what to do with the thousands of Partisan monuments and memorial sites has been debated since the 1990s. In Croatia alone, about 3,000 out of 6,000 Partisan objects were removed, destroyed, damaged, defaced, or transformed in the 1990s, only a few of which have been restored. But the focus of this study is on memorials erected since 1990, even though many of the examples are related to the Second World War. The majority of the debates about memorials are the ones dedicated to the Ustaša movement or contain symbols considered to be Ustaša, that is, fascist. This includes monuments to individuals who held important positions in the Independent State of Croatia (NDH), fallen Ustaša or Domobran (members of the NDH’s regular army) soldiers mixed in with victims of communist extrajudicial killings, and the use of the NDH salute “*Za dom spremni*” (Ready for the Homeland). The latest controversy deals precisely with the appearance of *Za dom spremni* on a memorial plaque to members of the Croatian Defense Forces (HOS – *Hrvatske obrambene snage*)⁵ killed

³ Andre Liebich and Oksana Myshlovska, “Bandera: memorialization and commemoration,” in *The Nationalities Papers*, vol. 42, no. 5 (2014).

⁴ The Southern Poverty Law Center has a detailed map of all the Confederate symbols, place names, and monuments on their website at: <https://www.splcenter.org/20160421/whose-heritage-public-symbols-confederacy>.

⁵ The Croatian Defense Forces (HOS) were paramilitary units made up of volunteers and coordinated by the Croatian Party of Rights (HSP – *Hrvatska stranka prava*) of Dobroslav Paraga. HOS forces were known

in the Homeland War that was erected in 2016 in the same town as the location of the notorious Ustaša concentration camp Jasenovac, sparking outrage, protests, and boycotts of the official commemoration because of the government's refusal to remove it. The organization Hrvatski Domobran has erected hundreds of other monuments and memorial plaques to fallen members of the NDH, often with problematic texts that seek to rehabilitate the Ustaša movement and distort the truth about the Second World War rather than honor the fallen with a dignified memory site. Some monuments dedicated to the Homeland War are controversial for aesthetic, discursive, or financial reasons, such as the Victory Monument in Knin, which lacked full financing. Other monuments are related to controversial individuals from the 20th century, especially because of bilateral relations with neighboring countries such as Serbia and Bosnia-Herzegovina. Finally, monuments commemorating Serb civilian victims have been challenged by right-wing political groups (who have been active in denying recognition to Serb victims from the Second World War as well) and veteran organizations, resulting in a number of memorials being damaged or defaced.

Although there is a general consensus that there should be no place for openly pro-fascist or racist memorials in public space, controversies over memorials is not always a negative phenomenon. Monuments and other memory spaces frequently go unnoticed and disappear into the landscape no matter how dramatic the event they are commemorating can be, especially if they are not part of a significant commemorative ritual. Controversy can draw public attention and provoke a broad discussion over difficult historical issues. For example, Alfred Hrdlicka's sculptural ensemble *Mahnmal gegen Krieg und Faschismus* (1988) at the Albertinaplatz in Vienna, Austria, drew considerable criticism due to its portrayal of a Jew forced to clean the street in a demeaning pose. This not only led to the building of a second memorial on Judenplatz, but raised the issue of ongoing anti-Semitism in Austria and the challenged the earlier perception of Austrians as merely victims, and not willing perpetrators, of Nazism.⁶

for their use of Ustaša symbols, particularly the salute *Za dom spremni*, while the HSP openly praised Ante Pavelić and called for the reestablishment of the NDH. The decision to name their units HOS is a clear reference to the Croatian Armed Forces (HOS – *Hrvatske oružane snage*), which were formed by uniting Ustaše and Domobrani forces into one military organization. After a conflict almost erupted between HOS and the Croatian Army after the fall of Vukovar in November 1991, HOS units were integrated into the regular army structure while Paraga was replaced with Anto Đapić, who was less critical of President Franjo Tuđman and the HDZ. Although it is clear that HOS used symbols directly referring to the NDH, in recent years a number of these symbols have been accepted as Homeland War symbols in a calculated attempt to whitewash them of any association with the Ustaše. See Vjeran Pavlaković, "Opet *Za dom spremni*: desetotravanjske komemoracije u Hrvatskoj nakon 1990. godine," in Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, and Suljeman Bosto, eds., *Kultura sjećanja 1941*. (Zagreb: Disput, 2008); and Dario Brentin, "Ready for the homeland? Ritual, remembrance, and political extremism in Croatian football," in *Nationalities Papers*, vol. 44, no. 6 (2016).

⁶ Eva Kuttner, "Austria's Topography of Memory: Heldenplatz, Albertinaplatz, Judenplatz, and Beyond," in *The German Quarterly*, vol. 80, no. 4 (2007).

Ustaša memorials and Ustaša symbols

Jure Francetić (Slunj, Otočac)

Jure Francetić (1912-1942) was an Ustaša commander of the infamous Black Legion (*Crna legija*) and Commissioner for Bosnia-Herzegovina before dying of wounds suffered during his capture by Partisans near Slunj after his plane crashed. As an early member of the Ustaša movement who spent considerable time in exile before the Second World War, Francetić was known for both his close ties to the Ustaša leader, Ante Pavelić, and his ruthlessness as commander in military operations against Četniks, Partisans, and civilian enemies in the parts of Bosnia-Herzegovina incorporated into the NDH. He is venerated as a hero among Ustaša supporters, and is immortalized in the song "Evo zore, evo dana" (Here comes the dawn, here comes the day) along with another Ustaša military commander, Rafael Boban. During the Homeland War and the war in Bosnia-Herzegovina, several HOS units carried Francetić's name, including the 19th Battalion (Gospić) and the 13th Battalion (Tomislavgrad).

The first memorial to Francetić was erected on 2 June 2000 Dragan Hazler and Hrvatski Domobran in Slunj, the site of his death in December 1942. The monument was a simple stone pillar with a plaque referring to Francetić as a Croatian knight. Although the Croatian government at the time the monument was erected consisted of a left-wing coalition, the monument was not considered problematic. Only on 27 August 2004, during Prime Minister Ivo Sanader's (HDZ) mandate, did the government decide to tear down the monument. Sanader argued that the Francetić monument's "glorification of the Ustaša movement is unconstitutional and damages Croatia's international image,"⁷ especially important at the time when the country was seeking NATO and European Union membership. Three months later, a simple metal plaque was placed there and quickly removed.⁸ Although a permanent monument was gone, passing through Slunj in 2007 I saw a simple wooden cross, candles, and wreaths at the previous location of the controversial memorial.

On 14 August 2008, a small memorial plaque in honor of "Croatian knight Jure Francetić" appeared in the same location, signed only HD Chicago. The monument was removed immediately and police determined that Josip Bašan, an émigré from Chicago, was responsible for its erection. Even though police determined there was no basis for a criminal charge since there were no explicit Ustaša symbols on the plaque, Bašan was charged with violating city ordinances by not obtaining a permit. In 2012, during another drive past Slunj, I observed more flowers and candles at the

⁷ *Novi list*, 28 August 2008, p. 5.

⁸ *Večernji list*, 15 August, 2008, online version at www.vecernji.hr.

site, and what looked like the remains of a simple cross.

On 1 July 2017, the Croatian Academic Union in the Homeland and Diaspora (HAZUD) attempted to unveil a memorial plaque on Francetić's birthplace in Otočac. Since HAZUD announced their intentions several days in advance, police intervened and confiscated two plaques (one without *Za dom spremni*), claiming they "encouraged violence and hatred."⁹ One version of the plaque even referred to Francetić as an "Ustaša – antifascist", pushing the debate of fascist and antifascist symbols to a new level of absurdity.

Mile Budak (Sveti Rok, Bilice)

Mile Budak (1889–1945) was one of Ante Pavelić's closest collaborators and leading intellectuals of the Ustaša movement even before the establishment of the NDH in 1941. A writer, lawyer, and newspaper editor, he had survived an assassination attempt apparently orchestrated by the Yugoslav police in 1932, at which point he joined Pavelić in exile. The Yugoslav authorities allowed him to return in 1938 and he soon began publishing *Hrvatski narod*, which became the leading daily paper of the NDH. In 1941, Pavelić made Budak the Minister of Education and Faith in the NDH, during which point he was one of the chief ideologues of the regime's plans to deport and exterminate Serbs, Jews, and Roma.¹⁰ Later he served as ambassador to Germany and was briefly the Minister of Foreign Affairs until he retired in 1943. Captured by the Allies while fleeing the Partisans in 1945, he was handed over to the Yugoslav authorities who sentenced him to death after a quick trial in June 1945. Communist historiography characterized Budak as one of the most notorious Ustaša leaders, attributing to him slogans such as *Srbe na vrbe*, or "hang the Serbs from the willow trees," and the claim that the Ustaše will expel a third of the Serb population, convert a third, and kill the remaining third, although the exact origin of these phrases is still disputed. After 1991, Budak was partially rehabilitated in Croatia, with right-wing intellectuals emphasizing his legacy as a writer¹¹ while overlooking his leading role in the NDH government. A number of cities throughout Croatia carried Budak's name, although many were subsequently removed. About a dozen cities in Croatia still have streets still named after Budak.¹²

In 2004, Josip Vidaković erected a monument to Budak in his hometown of Sveti

Rok, financed by emigres from Canada, the United States, Australia, and Germany.¹³ The monument consisted of a small stone wall with a plaque featuring an image of Budak in the middle situated next to the church in Sveti Rok. The prime minister at the time, Ivo Sanader, ordered the removal of this monument, along with that of Jure Francetić in Slunj, on 27 August 2004 as part of Croatia's effort to enter the EU. Several days later a number of right-wing politicians and individuals with pro-Ustaša sympathies (including Ivan Gabelica, Ivan Pandža, Ivan Ficko, and Ana Lučić) gathered at the site to commemorate Budak. Sanader's decision to demolish this controversial monument epitomized his efforts to steer the HDZ to the center-right and away from the flirting with the Ustaša legacy of the 1990s, clearly aware that Europe would not tolerate such open glorification of Nazi collaborators. When visiting the site in 2012, I saw a cross at the location of the demolished monument with a sign dedicated to the "Victims of Bleiburg, the Way of the Cross, and Communist Terror," along with a wreath in memory of Budak and his daughter, also killed in 1945.

On 25 June 2016, the mayor of Bilice near Šibenik unveiled a plaque on a newly built pier named after Mile Budak. Local activists, shocked that a place with such a strong antifascist tradition – there were over 300 Partisans and 192 victims of fascist terror from this small town – responded by throwing black paint on the plaque and spray painted "Antifa" on the billboard at the entrance to Bilice.¹⁴ The simple plaque is on a stone pedestal and features Mile Budak's name under a šahovnica and the caption "Croatian writer and patriot" (*hrvatski književnik i domoljub*). According to media reports the pier was constructed illegally, although the mayor said he would be happy to pay the fine, adding that to him Budak was "a Croatian patriot and author, not some kind of Ustaša war criminal."¹⁵ One local, speaking to journalists, expressed shock at the appearance of a monument to an Ustaša official, stating "who joined the Ustaše from Bilice? No one! We were always a Partisan village, from each house at least one person joined the Partisan movement."¹⁶

Miro Barešić (Drage)

On 31 July 2016, the "Association of the Croatian Knight Miro Barešić" unveiled a larger than life monument to Barešić (1950-1991) in front of his childhood home in Drage, near Pakoštane in Dalmatia. As a Croatian émigré and extreme nationalist, Barešić gained notoriety in 1971 when he assassinated Vladimir Rolović,

9 *Dnevnik.hr*, 1 July 2017, online version at <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/policija-uklonila-ploce-juri-franceticu---481495.html>.

10 Ivo Goldstein, *Nezavisna Država Hrvatska 1941. godine: put u katastrofu*, in Sabrina P. Ramet, ed., *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.* (Zagreb: Alinea, 2009), pp. 30–32.

11 The communist authorities banned all of his novels, including *Ognjište* (*Hearth*).

12 Cities with streets named after Mile Budak in Croatia include Slavonski Brod, Vinkovci, Virovitica, Pag, Pleternica, Komiža, Lovinac, Jasenice, Klakar, Draga, and Pakoštane.

13 *Slobodna Dalmacija*, 31 August 2004, online at <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20040831/novosti02.asp>.

14 *Večernji list*, 30 June 2016, p. 13.

15 *Jutarnji list*, 7 July 2016, p. 15.

16 *Večernji list*, 9 July 2016, p. 34.

the Yugoslav ambassador to Sweden. Although sentenced to life in prison in Sweden, he was released to serve time in Spain after Croatian nationalists hijacked a plane and demanded his freedom.¹⁷ After eighteen months, the Spanish authorities allowed him to travel to Paraguay, where he served in the Paraguayan military before being deported to Sweden to serve out seven more years of his sentence. In 1991, he returned as a volunteer to fight in Croatia's Homeland War, but was killed in an ambush by Serb rebels in Mirjane Donje shortly afterwards. Numerous conspiracy theories allege that former communist intelligence officials who had switched over to the Croatian side during the war informed the Serb side about Barešić's movements as revenge for Rolović's assassination.¹⁸

The two-meter high metal statue, by sculptor Ivan Kujundžić, is surrounded by marble pillars and is located across from Mile Budak Street. According to some media estimates, nearly five thousand people, including notable right-wing elite (such as former Minister of Culture Zlatko Hasanbegović, Bruna Esih, Josip Jurčević, Velimir Bujanec, and others), attended the unveiling of the monument to an individual who by most definitions was a terrorist.¹⁹ Both the mainstream media in Croatia and the Serbian press reacted with outrage that a convicted murderer would receive a monument, regardless of his patriotism or participation (however brief) in the Homeland War. A week later unknown persons splashed red paint on the arms of the statue, clearly wanting to draw attention to Barešić's "bloodied hands."²⁰ After antifascists in Šibenik commented the successful action against the monument, the radical right furiously demanded the names of the perpetrators, offering a 20,000 kuna reward for the identities of the "bastards" and "bandits" who committed this crime against a "Croatian hero."²¹

The erection of the monument is emblematic of the right-wing's efforts to relativize crimes and whitewash past murders if done in the name of the fight for Croatian statehood. Whereas the radical right automatically assigns collective guilt to all Partisans, even those ethnic Croats who had sacrificed themselves in the struggle against Nazi-fascism, because of post-war crimes (which justifiably need to be condemned), they excuse atrocities committed by extreme nationalists such as the Ustaše or terrorists like Barešić because it was allegedly in the name of the nation. This failure to apply universal criteria in objectively dealing with the past is

17 *Novi list*, 1 August 2016, online at http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Jos-jedan-ubojica-dobio-spomenik-blagoslovio-ga-umirovljeni-biskup-a-pozdravili-HDZ-ovi-ministri?meta_refresh=true.

18 See Mario Barišić and Stipe Jukić, *Hrvatski vojnik Miro Barešić* (Šibenik: Self-published, 2014).

19 *Hrvatski tjednik*, 4 August 2016, pp. 14-15.

20 *Net.hr*, 8 August 2016, online at <http://net.hr/danas/hrvatska/nedavno-otkriveni-spomenik-miri-baresicu-osvanuo-krvavih-ruku-nedostajao-je-završni-detalj/>.

21 *Mondo.rs*, 8 August 2016, online at <http://mondo.rs/a928003/Info/Ex-Yu/Miro-Baresic-spomenik-osvanuo-krvavih-ruku.html>.

symptomatic of the deliberate distortion of history that results in the glorification of murderers (as long as they are "ours") and the ongoing denial of victims (if they happen to be "theirs"). The Barešić monument remains controversial not only for the liberal spectrum of Croatian society, but continues to be problematic for Serbian officials. Rejecting Croatian criticism of the monument to JNA Major Milan Tepić in Belgrade, the Serbian Minister of Foreign Affairs Ivica Dačić said Zagreb had no justification for protesting since the government tolerated the statue to the "Ustaša terrorist" Mire Barešić.²²

Monument to Stjepan Devčić (Jadovno)

Some monuments are controversial simply for the subject they commemorate or the symbols they contain, while others become problematic because of their location, as seen in the case of the Jasenovac memorial plaque. In the area in and around the town of Gospić, local authorities and unknown members of the Croatian Army destroyed nearly all the antifascist memorials commemorating victims of the Ustaše in the 1990s. In 1941 the Ustaše authorities established a series of concentration camps from the center of Gospić, on the slopes of Velebit Mountain, and on the island of Pag. The most notorious of these sites of mass killing was the Jadovno camp, still a subject of debate about the number of victims, thousands of whom ended up in various karst pits and caves scattered throughout the forest.²³ The association of victims raised a memorial near the site of Šaranova jama (Šaran's pit) in 1988, but unknown perpetrators destroyed it in 1991. The Jadovno commemorations resumed in 2009, and the Serbian National Council (SNV – *Srpsko narodno vijeće*) financed the restoration of the memorial in 2011.

Denying representatives of Serb, Jewish, and antifascist organizations to remember their victims, right-wing groups have sought to disrupt the commemorations, organizing protests on the road leading to the memorial. On 14 September 2013, veteran organizations (*Udruga hrvatskih dragovoljaca domovinskog rata*) from Rijeka and Gospić erected their own memorial on the roadside in Jadovno, commemorating the death of the Ustaša Stjepan Devčić in the aftermath of the Brušane uprising in September 1932. Devčić was a member of an Ustaša group that attacked Yugoslav gendarmes in the nearby village of Brušane, and while most of the attackers fled to Italian-held Zadar, he died in Jadovno after the authorities tracked him down. Although a memorial already exists in Brušane to commemorate this

22 *Politika*, 2 October 2017, online at www.politika.rs/sr/clanak/389972/Protest-Zagreba-zbog-spomenika-majoru-Tepicu.

23 See Slavko Goldstein, *1941. Godina koja se vraća* (Zagreb: Novi liber, 2007); and Vladimir Geiger, Mario Jareb, and Davor Kovačić, *Jadovno i Šaranova jama – Kontroverze i manipulacije* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017).

event, the positioning of this memorial is clearly a provocation to those who come to Jadovno to remember the victims of Ustaša terror. The monument, consisting of a memorial plaque set on a large stone next to an enormous cross, refers to Devčić as the “first victim of Serb-Četnik terror” even though his armed attack against gendarmes (supported by a foreign power, Italy) was by most definitions a terrorist act. The plaque also claims that the “Croatian national revolutionary Ustaše” were the first to light the “spark of Croatian independence...that was realized after the defeat of the Četnik-Yugocommunist aggression during the Homeland War.” Not only does this monument transform Ustaša terrorists into victims, it seeks to create a narrative in which the Ustaše, and not Croatian antifascists, are responsible for the establishment of the modern Croatian state, counter to the preamble of the Croatian Constitution.

HOS monument in the Mariner’s Cemetery (Pula)

On 15 January 2005, the Pula branch of Hrvatski Domobran erected a memorial to Home Guards (domobrani) in the Austro-Hungarian Naval Cemetery in Pula, a protected cultural heritage location. Although a Home Guard unit was stationed in Pula until the end of the First World War, the initiators of the monument use this site to commemorate 10 April (the founding of the NDH) every year. Pula, however, was never a part of the NDH, even though neo-Ustaša supporters include Istria (and other regions such as Sandžak) on their maps of the imagined Greater Croatia. According to the city administration, this monument was illegally erected in the cemetery. In 2012, unknown persons defaced the monument with red paint.

Domovinski rat (Homeland War)

Pakovo Selo

Whereas many monuments are controversial because of the individuals they memorialize or because of potentially divisive phrases such as *Za dom spremni*, the monument erected in Pakovo Selo in 1993 was perhaps the most explicit in its allusion to the Ustaša movement: the entire monument was in the shape of a giant “U”. According to the plaque on the monument, members of the Sandoran platoon erected it on 17 September 1993 at an intersection in the middle of the village. Pakovo Selo, on the main road from Drniš to Šibenik, was an important defensive position for Croatian forces seeking to stop rebel Serbs from reaching the coast. The monument remained unnoticed until 2008, when reporters stumbled upon it during the renewed attempts to erect a monument to Jure Francetić in Slunj. While authorities in Slunj claimed they removed the plaque to Francetić because it violated communal

regulations and not because of Ustaša symbols, in the case of the Pakovo Selo monument it was more than evident that the entire object was a giant Ustaša symbol.²⁴ Locals claimed they had no idea who funded or initiated the monument, suggesting that it was never completed. One month later, on 22 September 2008, communal workers from Šibenik tore down the controversial memorial.²⁵ A memorial to Niko Cigić (1968-1992), a Croatian soldier killed during Operation Miljevci (Miljevački Plateau), is now located on the site of the former U monument.

Bojna Rafael Boban (Split)

On 9 May 2014, Mayor Ivo Baldasar of Split attended the unveiling of a monument to the IX. Battalion “Knight Rafael Boban” (IX. bojna “Rafael vitez Boban”) of the Croatian Defense Forces (HOS), the HSP’s military unit. The white stone obelisk featuring the words “IX. bojna” under a šahovnica and HOS was in honor of the 2,500 volunteers who served in this unit, of which forty-six lost their lives.²⁶ Whereas other HOS units were less explicit about their symbolic connection to the Ustaše, this battalion explicitly featured the name of Ustaša commander Rafael Boban²⁷ in its name. Moreover, this unit openly prided itself on the use of Ustaša symbols, slogans, and uniforms, which was even reported in the international press in the 1990s.²⁸ According to human rights workers, members of this unit were involved in the eviction of Serbs, families of Yugoslav Army personnel, and individuals perceived as being disloyal Croats during the Homeland War, many of them from apartments in the neighborhood where the monument stands. The fact that the unit had such a controversial past apparently did not stop the mayor, a member of the center-left Social Democratic Party (SDP), from attending the unveiling along with right-wing singer Marko Perković Thompson, former HSP presidents Anto Đapić and Dobroslav Paraga, and numerous HOS veterans.

The controversies surrounding the monument continued over the following years. In September 2014, unknown perpetrators covered the monument in red

24 *Novi list*, 21 August 2008, p. 4. The headline of a *Novi list* article about the Francetić plaque on 20 August read “No U, no Ustaše”, followed the next day by an article titled “There is a U, no police”, suggesting that Croatian authorities were not responding to obvious violations that they themselves had referred to.

25 *Novi list*, 23 September 2008, p. 2

26 *Večernji list*, 9 May 2014, online at <https://www.vecernji.hr/vijesti/otkriven-spomenik-9-bojne-hos-a-rafael-vitez-boban-937741> (accessed 4 October 2017).

27 Boban (1907-?) became the military commander of the Ustaša Black Legion after Jure Francetić’s death in 1942. He was promoted to the rank of general and was involved in a number of key battles during the final defense of the NDH before retreating with Pavelić into Austria in the spring of 1945. He returned to Croatia to fight with the Križari (Crusaders) against the newly established communist authorities, but his exact place of death is unknown.

28 *New York Times*, 12 April 1997, online at <http://www.nytimes.com/1997/04/12/world/fascists-reborn-as-croatia-s-founding-fathers.html> (accessed 4 March 2011)

paint. In January 2015, Luka Podrug of the marginal right-wing party Croatian Pure Party of Rights (HČSP – Hrvatska čista stranka prava) initiated the replacement of “IX. bojna” with the Ustaša salute “Za dom spremni”. The Split police and communal services reacted promptly and chipped away the problematic phrase during the night of 29 January, stating that it was “inappropriate”.²⁹ HOS veterans, including the unapologetic Ustaša sympathizer Marko Skejo, provoked another scandal when they decided that they would commemorate the founding of the unit on 10 April every year, the anniversary of the establishment of the NDH, even though Paraga actually formed the unit on 2 November 1991.³⁰ While Croatian veterans of the Homeland War certainly deserve to have their sacrifice to the country honored, the use of their death to openly promote Ustaša symbols and values is problematic, to say the least. What is more troubling is that despite the obvious Ustaša symbols, phrases, uniforms, Roman salutes, and anniversaries, the initiators of this monument deny they are fascists because they resisted Slobodan Milošević’s fascism in the 1990s. The attempt to empty certain symbols, which are intricately associated with horrific crimes in the Second World War and were revived in the 1990s to specifically allude to the perpetrators of those crimes, is troubling for Croatia if it wants to develop an inclusive, tolerant, and progressive society for the 21st century.

Rafael Boban (Koprivnica)

The Autochthonous Croatian Party of Rights (A-HSP – *Autohtona Hrvatska stranka prava*) attempted to place a small plaque dedicated to Ustaša commander Rafael Boban in park in Koprivnica on 22 December 2015. Boban had led the defense of the city against Partisan attacks in 1944, which gained him considerable praise among the NDH leadership. The A-HSP’s provocative move drew a little bit of media attention but the authorities quickly removed the plaque.³¹

HOS Memorial Plaque (Jasenovac)

Whereas in the past the Croatian government and local administrations responded quickly in removing or altering the most explicitly controversial monuments (see the previous entries regarding monuments in Slunj, Sveti Rok, Split, and Pakovo Selo), since 2016 the administration of Andrej Plenković (HDZ) has refused to act decisively concerning the erection of a memorial plaque in the village of Jasenovac,

near the infamous Ustaša concentration camp. The memorial plaque, erected on the wall of the local kindergarten by the Zagreb Association of HOS volunteers on 5 November 2016, is dedicated to the memory of eleven HOS soldiers who died in or near Jasenovac during the Homeland War. The controversy exploded when it became publicly known that the plaque contained the Ustaša salute “Za dom spremni” in the emblem of the HOS organization, which was legally registered in Zagreb. The presence of the same salute used by the perpetrators in the Jasenovac camp so close to the Jasenovac Memorial Park deeply offended families of the victims, Croatian Serb organizations, the Jewish community, antifascist organizations, and many other Croatian citizens who felt this was unacceptable for a country that supposedly valued its antifascist and European foundations. Prime Minister Plenković, at the head of a shaky coalition and already unpopular with the more radical right members of his party, opted to delay making a decision and instead announced the formation of a Commission for Dealing with Totalitarian Symbols (also known as the Council for Dealing with the Legacy of Undemocratic Regimes) on 8 December 2016.

Although at certain moments a controversial monument can spark a fruitful debate in society about a difficult past, in this case the polemics seemed an unnecessary distraction and merely provoked radical reactions from both the right and the left while the government appeared indecisive. Antifascists, Croatian Serb politicians, and the Jewish community kept up the pressure against the government, boycotting the official Jasenovac commemoration in April and warned of encroaching fascism in Croatian society. Their argument was that they had nothing against a memorial to fallen HOS volunteers, but demanded the removal of the Ustaša salute “Za dom spremni”. Right-wing pundits and HOS veterans refused to compromise, launching a campaign that claimed that not only was “Za dom spremni” a salute from the Homeland War that had nothing to do with the Ustaša movement, but that it was in fact an “old Croatian salute” going back centuries.³² As in the case with the supporters of the HOS monument in Split, those defending this plaque attempted to erase the memory of the negative aspects of the Ustaše by reframing all of their symbols and imagery as originating in the Homeland War.

29 *Al-Jazeera Balkans*, 29 January 2015, online at <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sa-spomnika-uklonjen-natpis-za-dom-spremni> (accessed 6 October 2017).

30 *Direktno.hr*, 10 April 2017, <https://direktno.hr/domovina/10-travnja-rodendan-ix-bojne-hos-i-nam-nitko-nece-promijeniti-82156/> (accessed 4 October 2017). See also *Slobodna Dalmacija*, 12 May 2000, online at <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/nejeljna/20000512/> (accessed 4 October 2017).

31 *Drava.info*, 22 December 2015, online at <http://drava.info/2015/12/foto-pravasi-postavili-spomenu-plocu-rafaelu-bobanu-ali-nije-dugo-potrajala/> (accessed 7 October 2017).

32 Even a superficial examination of HOS and HSP publications, newspapers, video clips, interviews, and memoirs reveals that they were in fact very consciously drawing upon the legacy of the NDH in their choice of symbols in the 1990s, which paradoxically some veterans are now attempting to deny. However, HOS general Ante Prkačin in a number of interviews openly admitted that HOS directly took the imagery of the NDH and glorified the Ustaše when they were organizing their paramilitary units in 1991. See *7dnevno.hr*, 3 September 2017, online at <http://www.7dnevno.hr/izdvajanja/izdvojeno/da-se-ne-lazemo-hos-je-hrvatska-ustaska-vojska-nastala-na-tekovinama-hrabrih-domoljuba-iz-1941/> (accessed 4 October 2017). While the phrase “Za dom” had appeared throughout Croatian history, most famously in the opera “Nikola Šubić Zrinski” (1876), the formulation “Za dom spremni” is beyond a doubt an Ustaša salute and thus problematic when appearing in public space.

As his coalition partners increased pressure on Plenković over the summer, the government initiated direct talks with HOS veterans (but interestingly, not with representatives of the Jasenovac Memorial) and promised that the Commission would hurry with its work on controversial symbols. On 7 September, over eight months after the controversial plaque was erected, workers removed it from Jasenovac and transferred it to the memorial park Trokut near the town of Novska. Although the controversial monument was no longer visible in Jasenovac, “Za dom spremni” remained on the plaque, and moreover, the new location is on the site of a devastated Partisan memorial (destroyed during the Homeland War) and ossuary of fallen Partisans,³³ which at the time of this writing seems to only have deepened the controversy rather than solved it.

HOS Memorial Plaque (Kutina)

While the debate over the memorial plaque in Jasenovac was just heating up, HOS veterans and local politicians, including the SDP mayor, erected another monument with the controversial “Za dom spremni” phrase in Kutina on 30 December 2016.³⁴ The modest memorial plaque is dedicated to Zdravko Bezuk, a HOS volunteer who died during the battle for Vukovar in 1991, and is located on the wall of the football stadium that also bears his name. As in the case of the Jasenovac plaque, “Za dom spremni” is written only within the HOS emblem at the bottom of the memorial.

Monument to Victims of Greater Serbian Aggression (Osijek)

Osijek is widely known as a Croatian city that was on the front lines for most of the Homeland War and thus played a key role in the defense of Slavonia, but it is also infamous for the murders of Serb civilians, many of whom Croatian forces killed on the banks of the Drava River. Branimir Glavaš, the commander of Osijek’s defense and subsequently the prefect (*župan*) of Osijek-Baranja County and parliamentary deputy, was found guilty of war crimes against civilians in a highly controversial series of trials ending in his sentencing to eight years of prison in 2010.³⁵ In the two cases, “Selotejp” (Masking Tape) and “Garaža” (Garage), the court found

33 For an overview of other sites where Homeland War memorials now stand on top of destroyed Partisan monuments and ossuaries, see *Novosti*, 29 September 2017, pp. 10-11, online at <https://www.portalnovosti.com/otimaci-kostiju> (accessed 4 October 2017).

34 *Narod.hr*, 31 December 2016, online at <https://narod.hr/hrvatska/hos-ov-vukovarski-ju-nak-zdravko-bezuk-dobio-spomen-plocu-kutini> (accessed 3 October 2017).

35 Although the Supreme Court confirmed the verdict, in 2016 it ordered a retrial due to procedural mistakes. For details on the trial, see *Documenta*, <https://www.documenta.hr/en/branimir-glava%C5%A1-nije-oslobo%C4%91en-krivnje-za-ratne-zlo%C4%8Dine-reakcija-na-odluku-ustavnog-suda-rh.html> (accessed 4 October 2017).

Glavaš guilty of ordering the murder and torture of at least twelve Serb civilians.

On 28 June 2012, the city of Osijek opened a memorial to the “victims of Greater Serbian aggression” at the Queen of Peace Chapel on the left bank of the Drava River. The metallic memorial plaques next to the chapel feature the names of 1,327 fallen Croatian soldiers as well as 397 civilians. Included in the second list are Branko Lovrić, Bogdan Počuča, and Petar Ladnjak (three out of the ten victims mentioned in the Selotejp trial) and Đorđe Petković (one of two victims in the Garaža trial). Although Serb victims likewise deserve to be recognized on a public memorial, it is problematic that civilians murdered by Croatian troops are listed as victims of Greater Serbian aggression. This controversial monument raises the issue of polarizing inscriptions found on memorials, and suggests that war monuments need to use a more empathetic language to allow all victims, regardless of ethnicity, to be included.

Putičanje

The simple marble plaque at the site of a battle in the village of Putičanje near Šibenik is a true example of bottom-up memorialization. According to the memorial, locals erected it on 24 February 1998 in honor of two fallen Croatian soldiers. The inscription notes that the “Croatian knights” fought off “Serbo-Četnik hordes” before being overrun and falling in combat.

Wall of Pain (Zagreb)

State-led, as well as bottom-up, initiatives for building war memorials rarely take place while the conflict still lasts, since the memorial boom occurs immediately after a war or several decades later as individual memories are transformed into cultural remembrance.³⁶ One controversial wartime monument was the Wall of Pain (*Zid boli*), initiated by the Mothers of Peace (*Bedem ljubavi*) association in 1993 to draw attention to killed and missing Croats in front of the United Nations base in Zagreb. The “spontaneous” monument consisted of nearly 14,000 bricks, including over one thousands representing missing individuals, with the names and dates of death written on them. According to research by Višeslav Raos, the goal of the memorial was not to commemorate, but to act as an appeal to the international community to take action in finding the fate of missing persons in the war in Croatia.³⁷

36 There are of course exceptions, such as the memorial wreath in Kusunje (where a landmine exploded in 1993 during a commemoration for fallen Croatian soldiers from 1991), or the monument next to Maksimir Stadium for Dinamo football fans who volunteered at the beginning of the war, erected by the Bad Blue Boys in 1994.

37 Višeslav Raos, “The Wall of Pain: A Contested Site of Memory in Croatia,” in Davor Pauković, Vjeran Pavlaković, and Višeslav Raos, eds., *Confronting the Past: European Experiences* (Zagreb: CPI, 2012), p. 363-364.

Already in the 1990s the authorities sought ways to move the wall from its prominent location, but the NGOs who built the wall resisted its transfer to another site. In 2002, the wall was damaged twice, once due to drunk international forces stationed in the UN base, and the second time by unknown passers-by. The inability to preserve the wall of bricks at a site with such heavy traffic renewed efforts to relocate the memorial, sparking debates about the authenticity of Homeland War monuments and fears that the original meaning of the Wall of Pain would be lost if transferred elsewhere. The final relocation took place in the summer of 2005 despite last-ditch efforts by some members of the NGO caring for the wall, which was undertaken in the early morning by communal workers brought in from Karlovac and during a picnic organized by the mayor of Zagreb for veteran families as a way to prevent effective protests at the site.³⁸

The City of Zagreb incorporated those bricks that were not taken home by the families of victims or damaged during the transfer process into a new memorial located in Mirogoj, Zagreb's central cemetery. The memorial, unveiled in October 2005 and titled "The Voice of Croatian Victims – Wall of Pain" (*Glas hrvatskih žrtava – Zid boli*), was based on sculptor Dušan Džamonja's proposal for the 9/11 memorial. The initiators of the original wall were disappointed with the new structure since the bricks were essentially "buried" inside the monument, while art historians criticized the way names of the victims were broken up and hyphenated to fit on the memorial. Today the memorial no longer provokes debates, but it is also practically forgotten and located on the periphery of Croatia's capital city.

Franjo Tuđman (Pridraga)

Most war memorials serve either a commemorative purpose, especially those initiated by associations of victims or veterans, or a political purpose, such as those top-down institutional memorial projects. The message of the memorial frequently trumps its aesthetic qualities, so many of them are simple constructions without much attention paid to criteria that would be important for other public art. Architect David Kabalin, who has worked on several monument projects in Croatia, strongly believes that "aesthetics and quality are crucial for every intervention in public space, and especially for monuments due to their significance for the community and symbolic importance these places hold."³⁹ The issue of aesthetic qualities was raised during the competition in 2015 for erecting a statue of Croatia's first president, Franjo Tuđman (1922-1999), on the fortress in Knin for the twentieth anniversary of Operation Storm.

As in the case of many influential historical leaders, Tuđman is a complex and controversial figure whose positive accomplishments were often marred by misguided decisions, and a more objective, and less politicized, account of his legacy will likely emerge only after a greater temporal distance.⁴⁰ It is clear that only someone with the nationalist vision and determination of Tuđman could have pushed the Croatian state-building process to its completion, and therefore his leading role in achieving an independent state is unquestionable. These characteristics are at the same time Tuđman's strengths and weaknesses as a statesman. He was able to appeal to both the Croatian left and right in achieving his goal of independence, and was undoubtedly brave in resisting Milošević, the Yugoslav People's Army, and the secret service apparatus that had the potential to liquidate him and other separatist Croatian leaders. However, his lack of political tact, elements of authoritarianism, and concept of a nation-state rather than civic state hindered the development of a more tolerant liberal democracy. By elevating so-called "domoljublje" or national identity above accountability, tolerance, moral values, or even competence during the Tuđman era, corruption flourished, civil rights were violated, war crimes committed by Croatian forces were not adequately condemned, and mediocrity embedded itself in the political caste and economic system. Moreover, his role in the war in Bosna-Herzegovina continues to be debated in the region.

Regardless of the historical and ideological debates over Tuđman's legacy, he is the most important individual of the Homeland War as the president who led Croatia to victory and the politician who preserved the country's territorial integrity. Not surprisingly, there are over eighty monuments and busts of Tuđman throughout Croatia. Many, however, are problematic due to the widespread failure to meet the minimum criteria of art in public space. An analysis of existing Tuđman monuments at the time of the competition for the Tuđman monument in Knin concluded that "it is difficult to find any that treat the first president with respect...the majority of them were built with the intention of being deathly serious, but they turned out ridiculous and funny."⁴¹ The headlines of daily Jutarnji list carried the appeal of art history experts regarding potential Tuđman monuments, stating "we are tired of ridiculous and grandiose solutions that offend everyone, including Tuđman and citizens."⁴² Seventeen artists and sculptors submitted entries for the Knin monument,

38 Raos, "The Wall of Pain", pp. 370-371.

39 David Kabalin, interview with author, 10 March 2016, Zagreb.

40 For a variety of biographies that are both hagiographic and critical of Tuđman see Darko Hudelist, *Tuđman: biografija* (Zagreb: Profil, 2004); Ivica Radoš, *Tuđman izbliza: svjedočenja suradnika i protivnika* (Zagreb: Profil, 2005); Predrag Lucić and Ivan Lovrenović, *Stenogrami o podjeli Bosne* (Split: Kultura i rasvjeta, 2005); James J. Sadkovich, *Tuđman: prva politička biografija* (Zagreb: Večernji list, 2010); and Marinko Čulić, *Tuđman i poslje Tuđmana* (Zagreb: Novi liber, 2014).

41 *Mediteran* (Novi list), 30 August 2015, p. 5.

42 *Jutarnji list*, 18 August 2015, p. 20.

yet none of them were deemed adequate so the competition had to be repeated.⁴³ The jury eventually chose sculptor Miro Vučo's vision of Tuđman, seemingly wrapped in a blanket, and a helicopter delivered the statue to the Knin fortress on 1 August.

Nevertheless, the country remains covered in poorly conceived monuments to Tuđman, in addition to the streets, squares, boardwalks, and even an airport named after him. The most ridiculed monument is perhaps the statue located in Pridraga by Ivan Malenica. Tuđman's body is out of proportion and the glasses on his face seem cartoonish. The statue, erected on 15 July 2001, is situated in the center of a giant stone *šahovnica*. Regardless of the controversies over Tuđman's legacy, it appears that this return to quasi-socialist realism in the attempts to realize monuments of the first Croatian president will continue to offend the aesthetic tastes of art experts and occupy public space.

Serb Victims of the Homeland War

One of the greatest challenges for a post-conflict society is how to memorialize the losing side of war, especially one that was an interethnic conflict fought between former neighbors and fellow citizens, as was the case in Croatia and other former Yugoslav republics. The dominant nationalist narratives about the Homeland War ascribe collective guilt on Croatian Serbs, even though a small percentage actively supported Serb rebels and as many as 10,000 fought in the Croatian Army, which is reflected in the discourse on war memorials. A true monument boom since the end of the Homeland War inundated the memoryscape with all kinds of memorial objects, which vary from aesthetically problematic kitsch to monumental abstract constructions, which seem to pay homage to their socialist modernist predecessors.⁴⁴ Yet this memoryscape, especially in public space, lacks adequate recognition of Serb civilian victims who shared the tragedy of the war with their Croat fellow citizens.

It is of course rare for a victorious country to allow monuments to enemy soldiers, and in some cases where the "other side" was allowed to equally erect memorials, as in the case of former Confederate veterans in the United States, it enabled severe historical revisionism and perpetuated the ideology (slavery) that led to the

43 *Direktno.hr*, 25 March 2015, online at <https://direktno.hr/domovina/ponavlja-se-natjecaj-za-spomenik-dr-tudmanu-u-kninu-prijedlozi-losi-11215/> (accessed 3 October 2017). The seventeen submissions, referred to as "statues between grotesque and kitsch," were exhibited at the Croatian Society for Visual Arts for public viewing in August 2015. *Jutarnji list*, 25 August 2015, pp. 22-23.

44 Sandra Križić Roban, "Vrijeme spomenika. Skulpturalni, arhitektonski, urbanistički i drugi načini obilježavanja Domovinskog rata," in *Radovi Instituta povijest umjetnosti*, vol. 34 (2010).

war in the first place.⁴⁵ But in order for a multiethnic society such as Croatia's to integrate its remaining Serb population as loyal citizens and to have normalized relations with its neighbors, political leaders need to show empathy for the defeated side and allow for all victims to have dignified memorials regardless of ethnicity. According to an IPSOS Puls survey conducted in 2011 among 1,500 individuals in Croatia, when asked whether or not Serb victims deserved official monuments and commemorations, only 25.1% of the total respondents said that they fully or mostly agreed with that statement.⁴⁶ The answers varied by region, and it is indicative that respondents in the parts of Croatia least affected by direct fighting, North Croatia, Istria, and the Rijeka Littoral, were more willing to support the erection of Serb memorials than in war ravaged areas such as Slavonia and Dalmatia. Furthermore, younger, more highly educated, and better-paid respondents tended to support memorials for victims on the defeated side of the Homeland War. A number of monuments for Croatian Serbs have been erected in the last decade, but they remain controversial and contested by right-wing forces that challenge the right of the Serb community to recognize their civilian victims.

Varivode

The villagers from Varivode in the Dalmatian hinterland erected the first official monument to commemorate Serb civilian victims in October 2010, an event that was attended by then-president Ivo Josipović, former minister of education Radovan Fuchs, and the president of the SNV, Milorad Pupovac.⁴⁷ The simple memorial, resembling a large headstone with two plaques in both Latin and Cyrillic script, recalled the victims of 28 September 1995, when the Croatian Army killed nine elderly villagers in Varivode, nearly two months after the end of Operation Storm. In 2004, the locals had raised a wooden Orthodox cross in the center of the village with the names of the victims, but in April 2010 a vandal smashed the cross, drawing national attention to the incident.⁴⁸ The government reacted swiftly and condemned the incident, which led to the initiative to erect a true monument in the

45 See Kirk Savage, *Standing Soldiers, Kneeling Slaves: Race, War, and Monument in Nineteenth Century America* (Princeton: Princeton University Press, 1997); David W. Blight, *Race and Reunion: The Civil War in American Memory* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001); and Kenneth E. Foote, *Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy* (Austin: University of Texas Press, 2003).

46 Strategies of Symbolic Nation Building in South Eastern Europe, IPSOS Puls Survey, Croatia outcomes <http://www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/nation-w-balkan/>, pp. 72-74.

47 *Večernji list*, 5 October 2010, online version at <http://www.vecernji.hr/hrvatska/josipovic-otkrio-prvi-spomenik-srpskim-civilima-stradalima-u-ratu-199841> (accessed 6 October 2010).

48 *Jutarnji list*, 23 April 2010, online version at <http://www.jutarnji.hr/varivode--nepoznati-vandal-i-unistili-spomenik-ubijenim-srpskim-civilima-1995-/735989/> (accessed 6 October 2010). The police arrested a 47-year old man several days later for destroying the monument.

center of the village. Since then, both sides have frequently manipulated the number of civilian victims on the Serbian side. Croatian nationalists sought to portray all casualties as combatants who rebelled against the state, and therefore could not be considered “victims.”⁴⁹ In Varivode, however, the victims were between the ages of sixty and eighty-five years old, and included three women, and were thus undoubtedly civilians who had heeded President Tuđman’s message to peacefully await the arrival of the Croatian Army.

The presence of former President Josipović and an honor guard from the Croatian Army at the unveiling ceremony seemed to herald a new policy of dealing with the legitimate civilian victims on the other side. While the stigma of being a war criminal was still applied to anyone who had fought in the Krajina armed forces, even those who had been mobilized or had clearly not committed any violation beyond wearing a uniform, at least there seemed to be public recognition of civilian victims. NGO activists and art historians criticized the poor aesthetic qualities of the memorial, which was designed without a formal competition, but the local population wanted this kind of marker to symbolize their loss so in that sense it can be said to have fulfilled the wishes of those individuals drawing the most meaning from it.

Gošić

On 28 September 2013, the SNV unveiled a new memorial to Serb civilian victims in the village of Gošić, less than ten kilometers from Varivode. Croatian soldiers had killed seven elderly Serb villagers on 27 August 1995 during mopping up actions after Operation Storm. Unlike in Varivode, the SNV organized a competition for conceptualizing the monument, won by Zagreb-based architect David Kabalin. The design of the memorial, a circular stone wall around a central tree with the names of the victims etched in a steel plate, was meant to create a space for gathering and not just a monument that would be used once a year. Although progressive in its design, the surviving villagers considered it controversial because the names of the victims were located low to the ground where livestock defecated and urinated, which caused a scandal at the unveiling. The SNV quickly replaced the nameplate with an upright plaque made of rusty steel commonly used in many other

49 This argument is well-developed in the book by former minister of health Andrija Hebrang, who argues that only eighty Serb civilians were killed during the war (while at the same time seemingly arbitrarily claiming that the communist regime killed 200,000 civilians without trial after the Second World War). In other words, his logic is to accuse the Serbian side of exaggerating and lying about the number of Serb civilians by inflating the numbers of those killed after 1945. Andrija Hebrang, *Zločini nad civilima u srpsko-crnogorskoj agresiji na republiku Hrvatsku* (Zagreb: Školska knjiga, 2013). See also his article on the subject in *Večernji list (Obzor)*, 24 January 2015, pp. 12-13.

contemporary monuments, yet the locals were again upset because they considered the new material to be too ugly.⁵⁰ Although the Gošić memorial is not controversial in its content, it is an example of how contemporary memorialization practices can clash with local expectations and the actual needs of victims of violence.

Golubić (Knin)

In 2011, local Serbs erected a marble cross and a plaque in the Orthodox cemetery in Golubić, near Knin, listing locals who had died in the conflict between 1991 and 1995. Croatian veterans’ organizations were upset because two of the names on the list were of soldiers killed while serving in the Republika Srpska Krajina Army, while the rest were civilians. As a compromise the local community, supported by the organization of missing Croatia Serbs “Suza” (Tear), replaced the controversial plaque with a more neutral text, featuring no names and simply saying “In memory of those from Golubić who died in wars,” not even specifying which wars. Yet even this was too provocative for some, and in September 2013 an unknown perpetrator shattered the marble plaque.⁵¹ Many of the acts of vandalism take place after the summer commemorations of Operation Storm and annual heightened tensions with Serbia over the legacy of the war, which are then frequently expressed in attacks on monuments.

Mokro Polje

In July 2014, inhabitants of Mokro Polje near Knin, Dalmatia, erected a simple commemorative plaque in the center of the town in memory of civilians killed in August 1995 in order to “prevent forgetting.” Other than a cross and a short text written in Cyrillic, the plaque does not contain any controversial symbols or references. Nevertheless, a Croatian veterans’ internet portal immediately issued a warning for “Serbs to cease their provocations,” and insisted that only after Serbs apologize for aggression against Croatia will they be allowed to build their memorials.⁵²

Medare

On 19 August 2015, locals in the Western Slavonian village of Medare erected a monument to sixty-five locals who had died during the war. The marble cross and pedestal are located on the property of the Orthodox church in the village. Shortly

50 Aneta Lalić (SNV), interview with author, 29 September 2017, Rijeka.

51 *Jutarnji list*, 14 September 2013, <http://www.jutarnji.hr/skandal-kraj-knina-ostecen-spomenik-srpskim-stradalnicima-domovinskog-rata/1126055/> (accessed 20 September 2013).

52 Braniteljski portal, 26 July 2014, <http://www.braniteljski-portal.hr/Novosti/DRUSTVO/Srbi-prestanite-s-provokacijama!-Opet-sok.-U-Mokrom-Polju-kod-Ervenika-podigli-spomen-plocu-za-pobijene-srbe-1995-godine#!prettyPhoto/gallery/0/> (accessed 30 March 2016).

after its erection, Croatian nationalists attacked and damaged the monument following a virulent online campaign. According to media reports and the SNV bulletin, a right-wing website posted that “since the text on the monument stated simply ‘to all fallen villagers’, we have concluded that it is referring to Serbo-Chetniks from these two villages,” prompting them to take matters into their own hands and smashing the monument.⁵³ Although in this case the monument was not exclusively to civilian victims, it had not contained any explicitly pro-Chetnik or anti-Croatian symbols or texts. This, however, is emblematic of the situation that all Serbs are guilty of war crimes merely for having been present in occupied territory during the war, which is one way of pressuring even the remaining Serb population to leave Croatia.

Youth Initiative for Human Rights memorial for Victims of Operation Storm (Knin)

The most provocative and controversial commemorative plaque was the one prepared by the Youth Initiative for Human Rights in Croatia, which activists placed along the roadside in Knin on 5 August 2010 during the Day of Victory and Homeland Thanksgiving and the Day of Croatian Defenders. The plaque, located where thousands of Croatian Serbs streamed past on their way to exile in the summer of 1995, offered an apology from Croatian citizens to Serbs who were victims of that mass exodus. Knin’s communal services responded quickly and removed it immediately.⁵⁴

Borovo Selo (Vukovar)

The cemetery in Borovo Selo, near Vukovar, contains not only the graves of Serbs who were killed as soldiers during the battle for Vukovar, but a large memorial to war victims of the entire period from 1991-1995. The citizens of Borovo erected the memorial on 15 September 2011, and unknown persons defaced it with graffiti at least once. It is controversial because the names on the monument include those of rebel Serb soldiers, including those considered to be war criminals by Croats, such as Vukašin Šoškoćanin, who was a commander during the ambush of Croatian forces in May 1991. Next to the large memorial is a smaller marble plaque erected in 1997 by members of the White Eagles (*Beli orlovi*), a notorious Serb paramilitary unit.

53 *Blic*, 17 August 2015, <http://www.blic.rs/vesti/svet/ostecen-spomenik-pobijenim-srpskim-civilima-u-medarima-1995/wv12c4h> (accessed 30 March 2016); *SNV Bulletin* #6, p. 59.

54 *Index.hr*; 6 August 2010, <http://www.index.hr/vijesti/clanak/grad-knin-skinuo-spomenplocu-izbjegli-cama-oluje-inicijativi-zaprijetio-hcsp/505578.aspx> (accessed 6 August 2010).

Second World War memorials

Since the 1990s, new political and social actors not only erased one set of symbols (communist) from the memoryscape in Croatia, but engaged in a number of parallel actions in an attempt to revise the historical record. As mentioned previously, both Croat and Serb nationalists destroyed, removed, damaged, or defaced over 3,000 memorial objects dedicated to the antifascist struggle since the beginning of the Homeland War. Certain memorials were rebuilt yet continue to be controversial or have been destroyed multiple times. Other monuments suffered symbolic interventions, in the sense that antifascist symbols, particularly the red star (*petokraka*) have been removed and replaced with the Croatian coat of arms (*šahovnica*), crosses, or new plaques. Finally, and most dangerous in terms of politicized historical revisionism and the rehabilitation of fascist collaborators, is the activity of associations such as Hrvatski Domobran (Croatian Home Guard) in erecting memorials to fallen NDH soldiers, in some cases on the sites of destroyed Partisan memorials.

Building a dignified memorial to soldiers of a defeated side is certainly not problematic in itself, as the German and Austrian Black Cross maintains military cemeteries throughout Europe for fallen soldiers who undoubtedly are considered aggressors in the Second World War. However, the monument boom initiated by Hrvatski Domobran (several hundred new monuments since 1991) is problematic in that the discourse and symbols used on the memorials actively distort the historical record, transforming perpetrators into innocent victims. The huge number of war memorials built during Titoist Yugoslavia always made a distinction between *pali borci* (fallen fighters) and *civilne žrtve fašističkog terora* (civilian victims of fascist terror), albeit with numerous manipulations and errors in whose name ended up on a monument. Nevertheless, this distinction, however one-sided and under the watchful eye of the Communist Party, did present a more or less accurate narrative of the war. The new memorials are controversial for labeling all the individuals who died on the “other side” during the Second World War as victims, even though the majority of names are often of Ustaše or Home Guards who died in battle, i.e. as legitimate wartime casualties. Instead, the discourse of victimization seeks to pump up the number of innocents allegedly killed by the communist regime as way to delegitimize the antifascist movement and glorify fascist collaborators as martyrs.

Replacing symbols

Bregane

A monument to fallen Partisans and victims of fascist terror erected in Bregane near the Croatian-Slovenian border in 1989 was modified on an unknown date when the red star at the top was replaced by the official Croatian coat of arms.

Sveti Matej (near Donja Stubica)

Once clearly a Partisan memorial, the concrete monument along the roadside in this Zagorje village no longer has any visible inscription or antifascist symbols. All that remains is a cross and a partially missing Croatian coat of arms.

Kijevo

The simple concrete obelisk in the center of Kijevo was clearly once a Partisan memorial, but instead of a star the memorial now has a Croatian coat of arms and a plaque dedicated to fallen Croatian soldiers and victims of Četnik terror.

Vukoševac

This monument to fallen Partisans and victims of fascist terror in Vukoševac, south of Sisak, was erected on 4 July 1975. A simple obelisk topped by a red star, it was not controversial until unknown persons replaced the star with an Orthodox cross and *ocila*, more commonly associated with four Cyrillic “s” symbols and Četniks. Upon the discovery of this modification to the monument, Croatian veteran groups reacted promptly and demanded that the villagers remove the “Četnik provocation”.⁵⁵ Interestingly, the veteran organizations claimed this violated the protection of antifascist cultural heritage objects, even though they had previously remained silent regarding the destruction of thousands of other monuments, many of them destroyed by Croatian Army units.

Historical revisionism

Marino Selo

Local villagers, along with emigres from Canada and the United States, erected a memorial to victims of Bleiburg and the Way of the Cross on 26 June 1995 in Marino Selo, near Pakrac made infamous for the murder of Serb civilians by Tomislav Merčep's paramilitary forces at the beginning of the Homeland War. The memorial's inscription is not provocative in itself, but the shape of the memorial clearly evokes a giant Ustaša “U”.

Bakić

The memorial erected by Hrvatski Domobran in Bakić, near Slatina, in 1998 is a typical example of the new wave of monuments for NDH soldiers. The monument consists of a stylized cross with a *šahovnica* over a marble base. The inscription

refers to the Ustaše and Home Guards as *branitelji* (defenders), the phrase used for veterans of the Homeland War of the 1990s. Moreover, it blurs the Second World War and the Homeland War (defined as Četnik-communist aggression) by adding fallen soldiers of both wars on one monument, attempting to create a continuity between the NDH and the modern Croatian republic, even though the Croatian Constitution draws statehood continuity from the antifascist movement (ZAVNOH).

Slatina

Hrvatski Domobran erected a cross and inscription in Slatina's central cemetery in August 1993 in honor of the hundreds of NDH soldiers who “gave their lives for their Croatian homeland.” The inscription adds that their graves were plowed over by “Yugo-Bolsheviks and Četniks,” seeking to characterize the Partisan movement as anti-Croatian and the same as the Četniks. The fallen soldiers of the NDH deserve to have their final resting place publicly identified, but the discursive revisionism seeks to strip Croatian Partisans of their patriotism and cover up the fact that NDH forces fought for the goals of Nazi Germany.

Badljevina

In the village of Badljevina near Pakrac, Hrvatski Domobran erected a large memorial combining victims from the Second World War and the Homeland War, including a large number of NDH soldiers. The NDH troops, along with the fallen soldiers in the 1990s, are described as “martyrs and victims of Yugo-communist and Serbo-Četnik terror” from 1941-1945-1991-1995, creating an alleged continuity between the two different conflicts.

Destroying and rebuilding

Srb

The village of Srb in Lika remains one of the most contested sites of memory in contemporary Croatia. For local Serbs and antifascist associations, the uprising of 27 July 1941 symbolizes the massive resistance to Ustaša terror and genocide. For nationalist Croats, the uprising was not antifascist but anti-Croat, since the insurgents carried out revenge attacks on the Croat and Muslim population in the region in the weeks and months of the uprising. During socialist Yugoslavia, 27 July was the official Uprising Day, and the village was dominated by a 15.5 meter white obelisk decorated with bronze figures sculpted by Vanja Radauš. The figure on top of the obelisk carried the flag of the Communist Party, while two other figures depicted a rebel with a rifle and a villager armed with a pitchfork. At the front of the monument was the figure of a mother in traditional peasant garb, while the

⁵⁵ *Večernji list*, 12 August 2012, online at <https://www.vecernji.hr/vijesti/branitelji-traze-kaznu-za-simbol-cetnistva-na-mjestu-petokrake-442961> (accessed 12 August 2012).

base was encircled by reliefs depicting scenes from the war. Completed in 1950 on a hilltop near the center of the town, the monument was formally unveiled on the tenth anniversary of the uprising in 1951. The decision to use stone from the island of Brač for this monument proved unwise, as the harsh Lika winters quickly eroded the building materials and it had to be renovated in the 1960s. During Operation Storm in 1995, Croatian Army tanks destroyed the imposing monument in Srb, and Croatian troops pillaged the town after its population fled into neighboring Bosnia-Herzegovina.

The monument was finally restored in 2010 as part of a coalition agreement between the Independent Democratic Serb Party (SDSS) and the HDZ, which was then in power. The annual commemoration draws counter-commemorations organized by right-wing political parties protesting what they consider to be a “Četnik celebration.”⁵⁶ The Autochthonous Croatian Party of Rights (A-HSP – *Autohtona Hrvatska stranka prava*) of Dražen Keleminec organizes the most vocal annual demonstrations numbering several dozen individuals sporting Ustaša symbols and flags. Keleminec wants to prevent the SNV and antifascist groups from holding their commemoration, going so far as to erect a tent beneath the monument in July 2016 before being evicted by police.⁵⁷

The Srb monument and the commemoration continue to divide the Croatian public, and a number of monuments and memorial plaques have been erected in neighboring Boričevac, a Croat village burned to the ground after the uprising in the summer of 1941. The most recent monument was unveiled in 2017 and is based on the new standard design adopted by the Croatian government for official memorials (two others were erected in Sinac near Otočac and in Zagreb), noting that “Serb insurgents” killed the villagers in Boričevac.⁵⁸

Slana concentration camp (Pag)

The concentration camp located in the cove of Slana on the island of Pag, which the Ustaša regime established in the summer of 1941, was part of the Gospić-Jadovno-Pag extermination camp system and lasted only a few months. Hardly anything remains of the camp, since it was never established as a long-term solution but

56 See Vjeran Pavlaković, “Contested Pasts, Contested Red-Letter Days: Antifascist Commemorations and Ethnic Identities in Post-Communist Croatia,” in Ljiljana Šarić, Karen Gammelgaard, and Kjetil Ra Hauge, eds., *Transforming National Holidays: Identity Discourse in the West and South Slavic Countries, 1985-2010* (London: John Benjamins Publishing, 2012).

57 **Novi list**, 10 July 2016, online at <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Kelemincevi-pravasi-digili-sator-u-Srbu-ispred-cetnickog-spomenika-predavanja-o-Domovinskom-ratu> (accessed 5 October 2017).

58 **Narod.hr**, 27 July 2017, online at <https://narod.hr/kultura/foto-boricevac-otkriven-spomenik-ubijene-clanove-obitelji-ivezic>.

rather a place to kill Serbs, Jews, and other enemies of the Ustaša regime.⁵⁹ Pag antifascists erected a simple memorial plaque in 1975 that was destroyed by Croatian nationalists in 1991. Two more attempts by the SNV and antifascist organizations to restore the plaque (on 26 June 2010 and 29 June 2013) resulted in it being torn down almost immediately. Currently only faint traces remain where the plaque used to hang.⁶⁰

Kozarice

The memorial in the center of the village of Kozarice near Novska, erected in 2006, is not a controversial memorial as many others described previously, but in fact is a possible solution to memorialization of complex historical events. The inscription lists all of the human losses of the village from the Second World War and the Homeland War, but instead of using provocative language it categorizes each of wartime casualties and victims according to how they lost their lives. The memorial perhaps is lacking in aesthetic beauty, but it does serve to depict the tragedies of the twentieth century in a more balanced manner than many other similar monuments.

Monuments to Tito

While the twenty-five years since independence has seen an explosion of monuments, busts, streets, squares, and even an airport dedicated to Franjo Tuđman, sites of memory to Partisan leader and Yugoslav president for life Josip Broz Tito (1898-1980) have systematically been removed from Croatia’s memroyscape. He is perhaps one of the most powerful symbols of socialist Yugoslavia, and Croatia’s red-black divide over twentieth century history can equally be applied to perceptions over this looming political and military figure that held the country together for nearly forty years. For some, he is a blood-thirsty dictator who not only ensured that Croatia remained in a Yugoslav state after the Second World War, but was personally responsible for the tragic events known as the Bleiburg massacres and other post-war repression. For others, he was the most liberal of the communist authoritarian leaders who created a successful antifascist movement that defeated both Hitler’s and Stalin’s pretensions over Yugoslavia, which rocketed him up to the highest echelons of global politics. Whether seen as a brutal tyrant who crushed all expressions of national identity or a modernizing autocrat who placed Yugo-

59 Ante Zemljarić, *Haron i sudbine* (Belgrade: Četvrti jul, 1998).

60 Press release by Documenta, 22 July 2013, online at <https://www.documenta.hr/hr/uni%C5%A1t-ena-spomen-plo%C4%8Da-%C5%BErtvama-usta%C5%A1kog-logora-slana-i-metajna-na-pagupriop%C4%87enje-snv-a-i-koordinacije-%C5%BEidovskih-op%C4%87ina-u-rh.html> (accessed 4 October 2017).

slavia on the world stage, Tito continues to polarize the citizens of the Yugoslav successor states.⁶¹ According to the results of the research project *Strategies of Symbolic Nation-building in Southeast Europe*, Tito (7.5%) was considered to represent Croatian values by the greatest number of respondents after Tuđman (10.3%).⁶² Tito remains a brand name when it comes to tourism, and while he is not always advertised explicitly, places such as the Brijuni Islands (where Tito had a villa and private zoo), Vis (location of his headquarters in a cave during 1944) and Kumrovec (his birthplace in the Zagorje region) draw thousands of visitors who are interested in this aspect of the Yugoslav past. Other ex-Yugoslav countries also rely on Tito to draw tourists, such as Drvar, Bosnia-Herzegovina (location of a museum and another cave used by Tito during the war) and his grave in the House of Flowers (*Kuća cveća*) in Belgrade, Serbia.

Although practically every town and city had a Tito street or square, monuments to him were quite rare. In Croatia the main monument to Tito, by the Zagorje sculptor Antun Augustinčić, is located in front of his birthplace in Kumrovec and features the Partisan leader in his most famous wartime pose. Unknown perpetrators destroyed this monument on 26 December 2004 in what many perceived as revenge for the removal of the Jure Francetić and Mile Budak monuments in August of that year. The monument was quickly restored, and Kumrovec continues to draw thousands of “yugonostalgics” every year in May when Tito’s birthday was officially celebrated.⁶³ In Istria, the region of Croatia that had been under fascist rule since 1922 and resisted the destruction of Partisan memorials in the 1990s, new busts of Tito were erected in recent years, such as in Labin (2005, destroyed and replaced in 2009) and in Pula (2013).

Over the past twenty-five years, many towns and cities removed reference to Tito from public space, some at the beginning of the Homeland War while others more slowly. Cities in Istria, the Kvarner area around Rijeka, and many islands kept their public spaces named after Tito, as did various other cities around the country even when governed by the HDZ. One of the most prominent squares in the country bearing Tito’s name was located in the capital, Zagreb, which resulted in a long process of challenging this controversial site of memory. The endurance of

Marshal Tito’s Square (Trg Maršala Tita) in the center of Zagreb at the location of the Croatian National Theater and University of Zagreb rectorate can be attributed to Tuđman’s own respect for Tito, whom many claimed that Tuđman wished to emulate. Even though Tuđman enabled the rehabilitation of the Ustaša movement as part of his idea of national reconciliation, he had been a Partisan and was also from Zagorje like Tito, and refused to allow direct attacks on him even as thousands of other antifascist monuments were destroyed throughout the country. The long-time mayor of Zagreb, Milan Bandić, likewise “protected” Tito’s place in the center of the city, managing to appease both antifascist veterans (he had formerly been in the Social Democratic Party) and right-wing supporters and Catholic believers through a well-established patronage network maintained by a heavy dose of populism.

Beginning in 2007, the civic initiative Circle for the Square (*Krug za trg*) began an annual protest at Tito’s Square calling for its renaming into Theater Square (the name it carried at the end of the Second World War), University Square, or some other name as long as it wasn’t named after Tito. For the first several years the protests attracted only a few hundred people, but the numbers gradually increased and the demonstrations were sometimes held multiple times in the year. A number of right-wing intellectuals joined the protests, reading open letters and petitioning the city council to change the name. The initiative seemed to represent a marginal group of individuals until the issue of Tito was raised during the presidential election campaign in 2015. The HDZ’s candidate, Kolinda Grabar-Kitarović, had promised to remove a bust of Tito from the Presidential Palace (Pantovčak), where even Tuđman had kept it alongside other important Croatian historical figures. Her opponent, incumbent Ivo Josipović (formerly Social Democrat), made the issue of keeping Tito’s bust a key political promise, which ultimately cost him the election during a period when the population had grown bitter at the left-wing government’s handling of the ongoing economic crisis and divisions over the Second World War had once again entered the political arena.

After Grabar-Kitarović’s narrow victory in the elections, she fulfilled her promise and moved Tito to a regional Zagorje museum, opening the way for further attacks on Tito’s legacy. Parliamentary elections at the end of 2015 brought a right-wing coalition to power and catapulted Zlatko Hasanbegović, a little-known historian, into politics as the controversial Minister of Culture. Along with his colleague from the Ivo Pilar Institute and former president of the Croatian Way of the Cross Association (*Hrvatski križni put*), Bruna Esih, he established himself as one of the most popular right-wing politicians, calling for lustration, cutting of funds for perceived liberal and left-wing media, and an end to commemorative speeches at Jasenovac. Although the right-wing government of Prime Minister Tim Orešković

61 For an in-depth analysis of the cultural memory of Tito, see Mitja Velikonja, *Titostalgija* (Belgrade: XX vek, 2010); Todor Kuljić, *Sećanja na Titoizma: između diktata i otpora* (Belgrade: Čigoja štampa, 2011); and Todor Kuljić, *Tito: sociološkoistorijska studija* (Zrenjanin: Kulturni centar Zrenjanin, 2012).

62 IPSOS Strategic Marketing, *Symbolic Strategies of Nation Building – Croatia*, October 2011, available at <http://cultstud.ffri.hr/istrazivanje/projekti/118-symbolic-strategies>. The opinion poll included 1,500 respondents from each of the following former Yugoslav countries: Bosnia-Herzegovina, Croatia, Kosovo, Macedonia, Montenegro, and Serbia.

63 Nevena Škrbić Alempijević and Kirsti Mathiesen Hjemdahl, *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu* (Zagreb: Srednja Europa, 2006).

collapsed after six months, Hasanbegović and Esih waged a successful campaign in local elections in 2017 and secured enough seats in the city council to force the re-elected Mayor Bandić into negotiations. The elections took place in an already charged ideological atmosphere due to the ongoing debates about the HOS memorial in Jasenovac. Since the key pillar of Hasanbegović and Esih's campaign was the removal of Tito's Square, Bandić was forced to cancel his suggestion of a city-wide referendum and capitulated to the demands of the new right-wing city councilors in order to secure a governing majority.⁶⁴

Despite several big protests protesting the change of the name, including on Antifascist Struggle Day (22 June 2017), and attempts to delay the initiative in the city council, on 1 September 2017 at 1am in the morning, the Zagreb City Council voted to change the name of Marshal Tito Square into the Republic of Croatia Square.⁶⁵ The street signs were soon taken down, and allegedly one of the controversial signs was given to provocative television host Velimir Bujanec as a wedding present by no other than Hasanbegović.⁶⁶ The removal provoked numerous criticisms of Bandić, who attempted to deflect the anger of his leftist supporters by restoring a bust of Ivo Lola Ribar, a Partisan killed during the Second World War whose statue was removed during the 1990s. While even the left-wing admitted that Tito was authoritarian and responsible for post-war repression, many intellectuals and journalists felt that allowing the right to remove Tito undermined Croatia's antifascist heritage and represented an ongoing slide towards radical nationalist positions as seen in the 1990s, which is reflected in the situation with some of the other controversial memorials described in this volume.

First World War

Since 1991, the Croatian Homeguard Association (Hrvatski Domobran) erected several hundred monuments throughout Croatia honoring soldiers (and sometimes civilians) who were part of the NDH's armed forces or victims of communist repression. The vast majority of memorials deal with the Second World War and the post-war period, but a few have been raised in honor of other periods of time, such as the commemorative plaque on Zagreb's main square to memorialize the killing of Croatian soldiers in December 1918 who were protesting the formation of the first Yugoslavia. Hrvatski Domobran also financed the addition of an inscription on

64 *Dnevnik.hr*, 26 June 2017, online at dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ipak-preimenovanje-bandic-ima-novo-ime-za-trg-marsala-tita---480965.html.

65 *Slobodna Europa*, 1 September 2017, online at www.slobodnaevropa.org/a/28709122.html.

66 *Večernji list*, 2 September 2017, online at www.vecernji.hr/showbiz/bujanec-se-ozenio-hasanbegovic-mu-poklonio-plocu-trg-marsala-tita-a-mamic-pjevao-1192003.

a monument to fallen soldiers from the First World War in Zagreb's central cemetery, Mirogoj.

In this case the monument itself is not controversial, but rather the placing of the inscription. The ossuary was completed in the mid-1930s, but due to a lack of funding the statue, by sculptor Vanja Radauš, was installed only in 1940 and with no inscription. The outbreak of the Second World War and the takeover of power by the communists resulted in a kind of amnesia about the Great War, so this memorial stood for decades with no information about its purpose. In 1994, Hrvatski Domobran, without properly investigating the history of the monument, placed a plaque on the base of the monument reading "To the fallen Croatian soldiers of the First World War, 1914-1918."

However, as the historian Boris Kukić has shown, the ossuary actually contains the bodies of a variety of soldiers of different nationalities and not just Croats. When the ossuary was reopened during repairs in 2014, it was determined that there were approximately 3,300 bodies of soldiers who died in Zagreb hospitals during the war buried in the crypt. According to Kukić, about 2,800 are listed as Slavs (including Croats, Serbs, Montenegrins, Slovenes, citizens of Bosnia-Herzegovina, and Czechs), 450 as Hungarians, and 110 Austrians.⁶⁷ While Hrvatski Domobran claimed that the Partisans had removed the original inscription honoring Croatian soldiers, Kukić argues that there had never been an inscription and that the current one is misleading about the purpose and contents of the ossuary. The controversy over this memorial shows the problematic tendency to "nationalize" dead bodies in an apparent effort in increasing the number of victims, regardless of the war or the actual circumstances of their deaths. While in the case of the First World War memorial it is not so relevant to contemporary political events, but the right-wing's insistence on describing every mass grave in the region as containing innocent Croat victims of communist repression distorts the truth about the actual events at the end of the Second World War.

67 *Večernji list*, 2 April 2014, online at www.vecernji.hr/premium/na-mirogoju-pronasao-kosturnicu-s-ostacima-3300-vojnika-930451.

Bruno Vignjević

SLOJEVI SJEĆANJA: HISTORIOGRAFSKE KONTROVERZE ANTIFAŠISTIČKIH KOMEMORACIJA U BREZOVICI I SRBU

Sažetak

Antifašističke komemoracije u Brezovici i Srbu, poznate kao Dan antifašističke borbe koji se obilježava od 1991. do danas, te Dan ustanka naroda Hrvatske koji se obilježavao od 1945. do 1991. godine predstavljaju mjesta sjećanja koja su interpretirana i obilježavana u skladu s aktualnim društvenim i političkim kontekstom. Komunistički režim uspostavio je Srb kao republički praznik, Dan ustanka naroda Hrvatske, zbog činjenice masovnijeg broja ustanika i početka prvih oružanih akcija, za razliku od sisačkog odreda koji je formiran prije, ali svojim početnim djelovanjem nije obuhvatio masovniju podršku okolnog stanovništva niti poduzimao veće oružane akcije. Brezovica predstavlja osnutak prvog partizanskog odreda na području Hrvatske 1941. godine, kojeg su većinski činili etnički Hrvati, a koji je 1991. godine izabran za obilježavanje, u kontekstu raskida svih odnosa s komunističkim režimom, stvaranja samostalne hrvatske države te reinterpretacije nacionalne povijesti u skladu s državotvornom nacionalističkom ideologijom. Oba mjesta sjećanja konstruirala je i etablirala službena državna ideologija, u skladu s vlastitim ideološkim težnjama, a ne s relevantnim historiografskim činjenicama. Jedna od tih činjenica jest činjenica kako sisački odred nije osnovan na toj lokaciji.

S druge strane, Srb se bolje uklapao u tadašnju komunističku državnu politiku bratstva i jedinstva srpskog i hrvatskog naroda, djelomično i zbog činjenice nekolicine hrvatskih komunista koji su bili organizatori istog. Međutim, početak oružanih aktivnosti u Srbu i danas predstavlja svojevrsnu historiografsku kontroverzu zbog činjenice prisutnosti dijela četničkih odreda u navedenoj pobuni koji pritom čine i zločine u okolnim hrvatskim i muslimanskim selima.

Ključne riječi

mjesta sjećanja, Brezovica, Srb, Dan ustanka naroda Hrvatske, Dan antifašističke borbe, antifašizam, politička ideologija, hrvatsko-srpski odnosi

Povijesne kontroverze oko bivšeg Dana ustanka naroda te sadašnjeg Dana antifašističke borbe

Komemoracije te politički rituali označavaju ključne sastavnice nacionalne kulture sjećanja, važne za stvaranje i jačanje ponajprije ideoloških i etničkih, a samim time i ekonomskih, rodničkih te ostalih identiteta. Za početni dio ovoga teksta nužno

je objasniti kako se konstituiraju mjesta sjećanja. Pierre Nora smatra kako je konstituiranje mjesta igra pamćenja i povijesti, interakcija dvaju čimbenika koja rezultira njihovom uzajamnom preuvjetovanošću.¹ Dakle, razumijevanje i interpretacija pojedinog mjesta sjećanja ne počiva samo na provjerenim historiografskim činjenicama, faktor ljudskog pamćenja jest taj koji umnogome određuje kako ćemo se i na koji način sjećati određenog mjesta. Bitna za napomenuti jest činjenica kako je osim ljudskog pamćenja te povijesne znanosti za konstituiranje mjesta pamćenja važan politički poredak koji gotovo uvijek nastoji zadržati monopol nad pluralizmom povijesnih narativa, nastojeći ih uskladiti sa ostalim važnim blagdanima, komemoracijama te mjestima sjećanja službenog narativa.

Nakon što smo na početku općenito definirali način na koji određeni događaj ili mjesto postaje važno mjesto nacionalnog sjećanja određenog društva, možemo krenuti s konkretnim problemom povijesnih kontroverzi vezanih za nekadašnji Dan ustanka naroda Hrvatske u sklopu nekadašnje Socijalističke Republike Hrvatske, te sadašnji Dan antifašističke borbe Republike Hrvatske koji je zamijenio potonji praznik 1991. godine, a koja je glavna tema ovog teksta. U bivšoj socijalističkoj državi postojali su državni i zasebni republički praznici. Državni praznici bili su Nova godina, Praznik rada, Dan borca te Dan Republike. Republički praznici sastojali su se od datuma ustanaka te osnivanja antifašističkog vijeća svake od ukupno šest konstitutivnih jugoslavenskih republika.

Ideopolitička interpretacija mjesta sjećanja u bivšem režimu imala je za temeljni preduvjet narodnooslobodilački rat te Komunističku partiju Jugoslavije koja je organizirala i rukovođila ustankom i borbom protiv naci-fašističke okupacije od 1941. do 1945. godine.² Za Dan ustanka naroda Hrvatske službeno je određen 27. srpnja. 1945. godine Komunistička partija Hrvatske predložila je na usvajanje Zemaljskom antifašističkom vijeću Hrvatske prijedlog o 27. srpnju kao danu općeg narodnog ustanka.³

Na taj datum 1941. godine u malom mjestu Srb, smještenom u jugoistočnom dijelu ličke regije, neposredno uz današnju granicu Republike Hrvatske te Bosne i Hercegovine, izbio je spontani masovni ustanak tamošnjeg srpskog pučanstva protiv režima Nezavisne Države Hrvatske te terora koji su ustaše počele provoditi nad pripadnicima srpskog naroda, ubrzo nakon uspostave državnog poretka. Goldstein navodi kako su u drugoj polovici lipnja srpska sela jugoistočnih dijelova Like i

jugozapadnih dijelova Dalmatinske zagore bila već krajnje uznemirena. Ustaše iz garnizona u Boričevcu izvode prepade na srpska sela, opkoljavaju pojedine kuće i zaseoke, vrše premetačine u potrazi za oružjem i usput pljačkaju, premlaćuju uhićene, a poneke i ubijaju. U tom je kotaru od 14. do 29. lipnja uhapšeno 140 srpskih muškaraca, dok u nekim ličkim kotarevima i više (osobito Gospić). Većina uhapšenih otpremljena je na Pag i u Jadovno, a neki su ubijeni već po putu i bačeni u jame. U susjednoj Bosanskoj krajini progoni su mjestimično još drastičniji.⁴

Damjanović-Danić navodi kako su u prvom naletu do 3. srpnja 1941. ustaše masovno pobili preko 750 muškaraca, žena i djece u kotaru Donji Lapac. U Suvaji su ubili 300 ljudi, u Osredcima 24, Kruškovači 15, Bujnu 152, Meljencu 136, Nebljusima 94, Mišljenovcu 15, Gajinama 19.⁵ Kako se ustaški teror tijekom srpnja pojačavao, bilo je sve izvjesnije da je put prema ustanku otvoren. Lika, kao ni veliki dio BiH, više se nisu mogli primiriti. Po selima su dežurale naoružane straže, a neka su sela u potpunosti već bila u zbjegovima po brdima i šumama. Dobro organizirani lički komunisti prema direktivi svojih viših komiteta, krenuli su među ugrožene ljude koje nije bilo teško organizirati za otpor.⁶ Neki od bivših časnika jugoslavenske kraljevske vojske, pripadnici prijeratnih građanskih stranaka te članovi udruženja Sokol skrivaju se na područjima pod talijanskom vlašću te traže da se ta područja pridruže fašističkoj Italiji. Jelić-Butić tvrdi kako je upravo izvanredna situacija s kojom se suočilo srpsko stanovništvo u NDH zbog sve opsežnijeg i krvavijeg ustaškog terora, vodila prema poduzimanju određenih akcija. Glavni nosioci te akcije bili su pojedini srpski građanski političari koji su se, nudeći suradnju, obraćali talijanskom okupatoru. Veće okupljanje aktivnijih srpskih građanskih elemenata bilo je u Kistanjama, tj. uz samu spomenutu granicu između NDH i Italije. Najviše ih je stiglo iz Knina, u kojemu su se okupljali do uspostave ustaške vlasti, 22. svibnja.⁷

U ustanku koji je buknuo u Srbu, ideologija se, za razliku od slučaja sisačke Brezovice gdje se okupljaju članovi Komunističke partije Hrvatske, uključila ipak malo kasnije, što je najviše bilo uzrokovano početnom uključenošću četničkih pučeva u partizanskim odredima te upotrebom imena gerilac za sve ustanike. Naime, još krajem rujna 1941. godine petokrake su slabo zastupljene na kapama ustanika. Valja spomenuti i kako se s uvođenjem naziva "partizan" i "partizanski odred" krenulo tek u rujnu spomenute godine, no mnogi su i dalje nastavili djelovati pod dotadašnjim "gerilskim" imenom. Četnički emigrant Mane M. Pešut koji je, opisujući stanje na području Like, Korduna i Banovine u tom razdoblju, naveo da su

1 Nora, Pierre *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta*, u: Kultura pamćenja i historija, Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra (prir.), Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga, 2006. str. 37.

2 Roksandić, Drago *Shifting References: Celebrations of Uprisings in Croatia, 1945 – 1991*. u: East European Politics and Societies, SAGE, 1995. znanstveni članak, str. 256.

3 Jareb, Mario „Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine“, u: Časopis za suvremenu povijest, br. 3. 2011. str.751.

4 Goldstein, Slavko „1941. Godina koja se vraća“, Zagreb, Novi Liber, 2007. str.122. i 123

5 Damjanović-Danić, Danilo „Ustanak naroda Hrvatske u Srbu i okolini“, Zagreb, IP „Progres“ 1972. str. 44.

6 Goldstein, Ivo „Hrvatska 1918.-2008.“ Zagreb, EPH Liber, 2008. str. 266.

7 Jelić-Butić, Fikreta „Četnici u Hrvatskoj 1941.-1945.“ Zagreb, Globus, 1986. str. 32. i 33.

srpski komunisti “već u početku komunističke akcije prilepili petokrake na kape. Za njima se poveo jedan deo boraca a da ni sami nisu osećali šta s time rade. Na ovaj način su odredi postali jedna opšta mešavina u kojima je vladala zabuna. Tako je deo boraca nosio ambleme, drugi petokrake a treći opet emblem i petokraku.⁸ Valja podsjetiti i kako je tadašnji proglas Komunističke partije Jugoslavije za podizanje ustanka upućen svim rodoljubima te kako se pokušalo ostvariti savezništvo partizana sa četnicima.

No, kao posljedica sveopće konfuzije i nejasne diferencijacije ustaničkih odreda, u rujnu 1941. godine ustanički odredi zauzimaju bosanski grad Kulen Vakuf i u njemu počinjavaju zločine nad pretežno muslimanskim stanovništvom. Pritom valja napomenuti da dobar dio historiografskih radova upućuje na činjenicu kako je znatan dio zločina učinjen od strane ustaničkih odreda s područja Srba. Zločini dijela ustanika iz Srba bili su osvetničkog karaktera i posebno usmjereni prema tamošnjem muslimanskom stanovništvu zbog činjenice kako je nekolicina muslimana sudjelovala u ustaškim postrojbama te činila zločine u okolnim srpskim selima, u drugoj polovici lipnja 1941. godine.⁹ Narodni ustanak nominalno je bio pod zapovjedništvom lokalne ćelije Komunističke partije te im je glavni cilj bio napad na institucije i simbole Nezavisne Države Hrvatske te sprečavanje nametnutog ustaškog terora, poglavito usmjerenog ka tamošnjem stanovništvu. Iako je ustanak u Srbu interpretiran kao partizanska i komunistička pobuna, u stvarnosti je ipak situacija bila mnogo složenija. Komunisti su bili relativno malobrojni, dok je s druge strane značajan broj pobunjenika na početku ustanka pao pod utjecaj četničkog pokreta, pripadnici kojega su počinili zločine protiv hrvatskih i muslimanskih civila prilikom napada na naselja Boričevac te Kulen Vakuf u kolovozu i rujnu te godine.¹⁰ Spomenuti zločini nisu se spominjali tijekom perioda komunističke vladavine, na površinu su izašli početkom devedesetih godina, a danas predstavljaju traumu sjećanja na obljetnicama ustanka u Srbu.

Prije ustanka u Lici, jugoslavenski komunisti planirali su oružani otpor protiv Sila Osovine već prilikom okupacije Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine, no ipak je invazija njemačke vojske na Sovjetski Savez, 22. lipnja 1941. poslužila kao iskra ustanku te formaciji prvog partizanskog odreda na području Hrvatske, u šumi Brezovica blizu industrijskog grada Siska. Vođen od strane Vladimira Janjića – Cape te Marijana Cvetkovića, sisački partizanski odred kojeg su sačinjava-

8 Jareb, nav.dj. str. 758.

9 Bergholz, Max, „*The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War*“, u: *East European Politics & Societies*, izdanje 24, broj 3, 2010. str. 411.

10 Pavlaković, Vjeran, *Remembering War the European Way: Croatia Commemorative Culture on the Eve of EU Membership*, u: *Croatia and the European Union, Changes and Development*, (ur.) Pero Maldini i Davor Pauković, Routledge, 2016. str. 124.

li pretežno borci hrvatske nacionalnosti uglavnom je sabotirao i onesposobljavao obližnje željezničke pruge, reprezentirajući tako prvi čin oružanog otpora u Hrvatskoj.¹¹ Zanimljivo jest da se u djelima Nikole Anića „*Antifašistička Hrvatska: Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.1945.*“ Bartola Biličića kustosa i ravnatelja sisačkog Arhiva, „*Osnivanje i djelovanje Sisačkog partizanskog odreda, Sisak i Banija 1941.*“ te u memoarima Marijana Cvetkovića, jednog od organizatora osnivanja Prvog sisačkog partizanskog odreda, „*Sjećanje na formiranje Sisačkog i Banijskog partizanskog odreda, Sedma udarna banijska divizija*“, šuma Brezovica ne navodi kao mjesto okupljanja sisačkih partizana. Naime, na dan napada Njemačke na SSSR, u stanu Vlade Janjića Cape sastao se Okružni komitet KPH za Sisak. Tom su sastanku prisustvovali: Vlado Janić, Marijan Cvetković, Mijo Gorički i Josip Tuškanec. Na sastanku je odlučeno da komunisti moraju biti neprekidno na oprezu, da ni u kom slučaju ne smiju pasti ustašama u ruke i da se kompromitirani komunisti ili oni na koje je ustaška policija sumnjala, povuku u šumu. Dogovoreno je da zbornom mjesto bude na nasipu rijeke Odre u blizini sela Žabna. Također je odlučeno da se ta odluka odmah prenese ostalim partijskim rukovodstvima na području sisačkog okruga. Već istoga dana započelo je s masovnijim okupljanjem komunista na zbornom mjestu, a već naredne noći u šumi Šikara, oko četiri kilometra sjeverno uz rijeku Odru, oko petnaest komunista formiralo je Sisački partizanski odred.¹² Prvi partizanski odred, koji je osnovan u Hrvatskoj, odnosno u okupiranoj Jugoslaviji, formiran je 22. lipnja 1941. u šumi Žabno kod Siska, a ne u Brezovici. Bio je to Sisački narodnooslobodilački partizanski odred. Nastao je zalaganjem rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta i angažiranjem Vlade Janjića Cape. Osnivali su ga hrvatski komunisti, njih 39 Hrvata, koji su odmah počeli s borbenim akcijama.¹³ Odred je nakon osnivanja bio smješten u šumi Šikari, ali je bio podijeljen u dva logora. Partizani se uglavnom skrivaju od ustaških i njemačkih vlasti te izvode diverzije. Borci Sisačkog partizanskog odreda, usko povezani s komunistima i skojevcima u Sisku i okolnim selima, i dalje pokušavaju diverzijama nanijeti Nijemcima i ustašama teškoće na glavnim željezničkim prometnicama koje prolaze kroz Sisak.¹⁴

Dakle, Sisački partizanski odred, prema do sada istraženim i relevantnim historiografskim podacima, vjerojatno nije osnovan i organiziran na lokaciji šume Brezovica u kojoj se danas službeno obilježava Dan antifašističke borbe. Većina

11 Pavlaković, nav.dj. str. 124.

12 Žarić, Slobodan, „Aktivnost organizacija KP Hrvatske na području kotara Sisak u toku 1941. i 1942. godine“, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1988. pregledni članak, str. 149.

13 Anić, Nikola „*Antifašistička Hrvatska: Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.1945.*“ Zagreb, Multigraf, Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2005. str. 34.

14 Žarić, nav.dj. str. 150.

boraca sisačkog odreda bila je aktivna u šumi Tišina Kaptolska koja se nalazila preko rijeke Save. Prvotno mjesto gdje su se okupili ustanici bilo je u blizini sela Žabna na nasipu rijeke Odre, od kuda su otišli prema šumi Tišina Kaptolska na desnoj obali rijeke Save. Nakon ustaškog napada na spomenutu šumu krajem srpnja 1941. godine, pripadnici sisačkog odreda prebacuju se na lijevu obalu rijeke Save, u šumu Brezovica gdje nalaze pogodan prostor za daljnje djelovanje. Možemo pretpostaviti i da su mnogi od ustanika, kako bi se sakrili od ustaških i njemačkih vlasti, često mijenjali lokacije boravka te kako je Glavni štab odreda djelovao na jednoj, dok su članovi odreda bili aktivni na drugim lokacijama. Sigurno je kako osnutak prvog partizanskog odreda u šumi Brezovica, sudeći prema činjenicama koje su navedene, ostaje nerazjašnjena i nedovoljno istražena povijesna epizoda.

Dakle, s jedne strane imamo ustanak u Brezovici pored Siska koji možemo okarakterizirati kao dominantno hrvatski, upravo zato što je prvi sisački odred bio sastavljen od većinom hrvatskih komunista, ali koji nije bio masovan, činilo ga je oko osamdesetak ljudi koji su pretežito bili članovi Komunističke partije. S druge strane ustanak u Srbu možemo okarakterizirati kao dominantno srpski, zbog većinskog srpskog stanovništva koje je živjelo na tom području i sudjelovalo u oružanom otporu. Seljaci svoj revolt pokazuju prema institucijama režima NDH te prema ustaškom teroru koji se očituje u ubijanjima njihovih sunarodnjaka. Ustanak je organizirala ćelija Komunističke partije, no zapovjedna hijerarhija nije čvrsta kao u slučaju partizanskog odreda u Sisku. Komunisti su u Srbu malobrojni, a ustanak koriste pripadnici četničkog pokreta koji manipuliraju ustanicima u svrhu ostvarivanja vlastitih ciljeva te čine zločine nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom čime narušavaju prvobitnu namjeru pobunjenih seljaka, a koja je bila oružani otpor teroru režima NDH.

Ovako bi ukratko mogli interpretirati i predstaviti najvažnije značajke narativa dvaju mjesta sjećanja, Brezovice i Srba. U razdoblju socijalističke Jugoslavije od 1945. do 1990. godine kao što smo već spomenuli, ustanak u Srbu proglašen je Danom ustanka naroda Hrvatske, važnim mjestom nacionalnog sjećanja, hrvatskog i srpskog naroda. Zanimljivo je istaknuti da je ustanak u dijelu naroda interpretiran i pamćen kao datum kada je pukla prva ustanička puška. Sisački partizanski pokret potisnut je u drugi plan, njegovo obilježavanje bilo je uglavnom na regionalnoj razini. Spomenik ustanku naroda Hrvatske, djelo hrvatskog kipara Vanje Radauša svečano je otvoren 1951. godine za razliku od spomenika u Brezovici koji je podignut tek 1981. godine. Činjenica je to koja sama za sebe svjedoči o važnosti Srba te marginalnosti Brezovice od strane komunističkog režima. Postavljanje spomenika predstavlja vrlo važan simbolički čin u načinu komemoriranja određenog mjesta sjećanja te njegovog dostojnog obilježavanja.

Povjesničar Drago Roksandić u svom istraživanju o Danu ustanka koji se temel-

jio na analizi novinskih članaka objavljenih u službenom listu Komunističke partije Hrvatske, Vjesniku, jasno ilustrira gore spomenutu enigmu. Naime, Roksandić pokazuje kako je konstrukciju narativa o Srbu i Brezovici bitno određivala promjenjiva priroda srpsko-hrvatskih političkih odnosa unutar Hrvatske i jugoslavenske federacije te jugoslavensko-sovjetskih odnosa koji se odnose na Brezovicu.¹⁵

Naime, zategnuti jugoslavensko-sovjetski odnosi nakon Drugog svjetskog rata, posebice nakon Rezolucije Informbiroa, 1948. godine, bili su presudni u potiskivanju narativa o sisačkom ustanku koji je potaknut na dan napada Njemačke na SSSR uz poticaj Kominterne prema Komunističkoj partiji Jugoslavije. Od 1948. do 1953. godine kada umire Staljin, Brezovica se slabo ili nikako ne spominje u javnosti. Slijedi kratak period od 1953. do 1956. godine kada zajedno s oživljavanjem jugoslavensko-sovjetskih odnosa oživljava i spomen na Brezovicu koja se tada interpretira kao pomoć prijateljskom narodu SSSR-a te čin slobodoljubivosti jugoslavenskog naroda.

S druge strane, narativ o Srbu komunistima se činio pogodniji od onoga u Brezovici upravo zbog parole bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda na čemu su komunisti inzistirali i koji je bio jedan od načina legitimacije komunističke vlasti u državi. Iako pretežno srpski, u ustanku u Srbu sudjeluju i Hrvati. Druga bitna prednost ustanka u Srbu bila je ta što je to bio masovni narodni ustanak za razliku od sisačkog kojeg organizira Partija te u kojem pretežno sudjeluju njeni članovi. Ustanak o Srbu u drugi plan pada tijekom perioda „Hrvatskog proljeća“ početkom sedamdesetih godina te poljuljanih odnosa hrvatskog i srpskog naroda unutar Hrvatske. Period je to kada su komunisti više potencirali obilježavanje sisačkog ustanka kako bi barem donekle smirili nacionalističke tenzije proljećara. Unatoč tome što je ustanak u Srbu proglašen Danom ustanka naroda Hrvatske, vidljivo je kako su komunisti oba mjesta sjećanja često obilježavali u skladu s aktualnim političkim i društvenim stanjem.

Raspadom socijalističke Jugoslavije te početkom devedesetih godina prošlog stoljeća i osamostaljenjem Republike Hrvatske pod vodstvom predsjednika Franje Tuđmana te njegove stranke Hrvatske demokratske zajednice, dolazi do brisanja Dana ustanka naroda Hrvatske iz državnih blagdana te kolektivne memorije naroda. Srb kao mjesto sjećanja te ustanak u kojem sudjeluju pretežno Srbi nije poželjan novoj hrvatskoj vlasti u kontekstu rata između Hrvata i Srba na području Hrvatske. Isto tako, Tuđman i HDZ svojom rigidno konzervativnom i nacionalističkom politikom nastoje ponovno reinterpretirati određene povijesne događaje vezane uz Drugi svjetski rat, poraće te period SFRJ. Bilo kakvo sjećanje na određeno mjesto ili događaj vezan za bivšu jugoslavensku državu nastojalo se potpuno izbaciti iz javnog

15 Roksandić, nav.dj. str. 260.

diskursa ili reinterpetirati u skladu s aktualnim kontekstom. Eric Hobsbawm o izmišljanju tradicije kaže kako je njezin cilj ponavljanjem usaditi određene vrijednosti i norme ponašanja. Ponavljanje automatski implicira kontinuitet s prošlošću.¹⁶

Kako tumači povjesničar Vjeran Pavlaković, odluka o prebacivanju službene komemoracije sa 27. srpnja na 22. lipnja, bila je motivirana kako političkom tako i željom za prikladnim priznavanjem sisačkih partizana. Zagrebački Večernji list 1991. godine piše kako promjena datuma komemoracija nije samo podmirivanje povijesnog duga, nego znakovito oslobođenje Hrvatske od duhovnih, kulturnih i političkih opresija koje je trpila više od sedamdeset godina.¹⁷ Kao završni čin obračuna Republike Hrvatske prema Srbu kao mjestu sjećanja valja spomenuti i miniranje spomenika 1995. godine od strane hrvatske vojske kojim se i fizički htjelo uništiti sjećanje na taj povijesni događaj.

Summary

Anti-fascist commemoration in Brezovica and Srb, known as the Anti-Fascist War Day, which has been marked since 1991, and the Day of the Uprising of the People of Croatia, marked from 1945 to 1991, are places of memory that are interpreted and marked in accordance with the current social and political context. The communist regime was established by Serb as a Republican Day, the Day of the Uprising of the People of Croatia, on account of a massive number of the uprisings and the beginning of the first armed actions. This is opposed to the Sisak detachment that was formed before, but its initial action did not encompass the massive support of the surrounding population nor underwent greater armed action.

Brezovica represents the founding of the first Partisan Detachment on the territory of Croatia in 1941, which was mostly constitute of ethnic Croats, and which was elected in 1991 in the context of the termination of all relations with the Communist regime, along with the creation of an independent Croatian state and the reinterpretation of national history in accordance with nationalist ideology. Both memorial sites constructed and established an official state ideology, in accordance with their own ideological aspirations, and not with relevant historiographic facts. One of these facts is the fact that a sisal guard was not established at that location. Both memorial sites were constructed and established by an official state ideology, in accordance with their own ideological aspirations, and not with relevant historio-

¹⁶ Hobsbawm, Eric *Izmišljanje tradicije*, u: Kultura pamćenja i historija, Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra (prir.), Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga, 2006. str. 139.

¹⁷ Pavlaković, Vjeran *Contested pasts, contested red-letter days, Antifascist commemorations and ethnic identities in post-communist Croatia*, u: Transforming National Holidays. Identity Discourse in the West and South Slavic Countries, 1985-2010, Ljiljana Šarić et al. (ur.), John Benjamins Publishing Company, 2012. str. 153.

graphic facts. One of these facts is the that a sisal detachment was not established at that location.

On the other hand, Serb fitted better with the former communist state politics of fraternity and unity of the Serb and Croat nation, partly because of the fact of a few Croat communists were the very organizers. However, the beginning of armed activities in Serb represent a kind of historiographic controversy even today, due to the presence of part of the Chetnik detachments in the aforementioned rebellion that crimes in the surrounding Croatian and Muslim villages. However, the beginning of armed activities in the Serbs today represent a kind of historiographic controversy due to the presence of a part of the Chetnik detachment in the aforementioned rebellion that commint crimes in the surrounding Croatian and Muslim villages.

Key words

memorial places, Brezovica, Srb, Croatian People's Day, Anti-Fascist Day, Anti-Fascism, Political Ideology, Croatian-Serbian Relations

Literatura

Anić, Nikola „Antifašistička Hrvatska: Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.1945.“ Zagreb, Multigraf, Savez antifašističkih boraca Hrvatske, 2005.

Bergholz, Max, *The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War*, u: East European Politics & Societies, izdanje 24, broj 3, 2010.

Damjanović-Danić, Danilo „Ustanak naroda Hrvatske u Srbu i okolini“, Zagreb, IP „Progres“ 1972.

Goldstein, Ivo „Hrvatska 1918.-2008.“ Zagreb, EPH Liber, 2008.

Goldstein, Slavko „1941. Godina koja se vraća“, Zagreb, Novi Liber, 2007.

Hobsbawm, Eric *Izmišljanje tradicije*, u: Kultura pamćenja i historija, Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra (prir.), Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga, 2006., str. 137. – 150

Jareb, Mario Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine, u: Časopis za suvremenu povijest, br. 3. Zagreb, 2011.

Jelić-Butić, Fikreta „Četnici u Hrvatskoj 1941.-1945.“ Zagreb, Globus, 1986.

Nora, Pierre *Između pamćenja i historije. Problematika mjesta*, u: *Kultura pamćenja i historija*, Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra (prir.), Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga, 2006.

Pavlaković, Vjeran *Contested Pasts, Contested Red-Letter Days. Antifascist Commemorations and Ethnic Identities in Post-Communist Croatia*, u: *Transforming National Holidays. Identity Discourse in the West and South Slavic Countries, 1985-2010*, Ljiljana Šarić et al. (ur.), John Benjamins Publishing Company, 2012.

Pavlaković, Vjeran *Remembering War the European Way: Croatia Commemorative Culture on the Eve of EU Membership*, u: *Croatia and the European Union, Changes and Development*, uredili: Pero Maldini i Davor Pauković, Routledge, 2016. znanstveni članak

Roksandić, Drago *Shifting References: Celebrations of Uprisings in Croatia*, u: *East European Politics and Societies*, SAGE, 1995. znanstveni članak

Žarić, Slobodan, „Aktivnost organizacija KP Hrvatske na području kotara Sisak u toku 1941. i 1942. godine“, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1988. pregledni članak

Dino Buljat

HRVATSKO- SRPSKI ODNOSI U HRVATSKOM (ANTI)RATNOM FILMU- IZGRADNJA KOLEKTIVNOG IDENTITETA FILMSKIM INTERPRETIRANJEM POVIJESTI

Sažetak

Odnos filma i povijesti dug je koliko i postojanje filma kao mladog medija i nove vrste umjetnosti. Jedan od temeljnih elemenata tog odnosa je filmsko prikazivanje povijesti, odnosno pojedinih povijesnih događaja. S druge strane, film je također vrlo popularan audio-vizualni medij sposoban prenositi željene poruke, ali i moralne i druge vrijednosti u smjeru filmski redatelj – publika. Cilj ovog rada je analizirati i dati pregled filmskog prikaza jednog povijesnog događaja, Domovinskog rata, odnosno hrvatsko- srpskog sukoba 1990-ih. Zastupat ću stajalište da suvremeni hrvatski ratni film (u određenoj mjeri) svojim stilom prikazivanja sukoba pokazuje ‘nesigurnost’ u njegovu interpretiranju, odnosno nastoji preispitati uspostavljenu ‘crno-bijelu’ interpretaciju sukoba u kojoj je (samo) jedan agresor i (samo) jedna žrtva.

Ključne riječi

hrvatsko-srpski odnosi, ratni film, kultura sjećanja, kolektivni identitet, interpretiranje povijesti

Uvod

“Na kolektivnoj razini, fikcionalni tekstovi i filmovi mogu postati moćni mediji, čije verzije prošlosti kruže velikim dijelom (nekog) društva i čak internacionalno. Ovi mediji kulture sjećanja su, kako god, rijetko nekontroverzna.”¹ Ovim riječima Astrid Erll najbolje opisuje ono čime ću se baviti u ovom radu. Naime, filmski prikazi povijesti i povijesnih događaja, kao i tumačenje prošlosti općenito, su često kontroverzne teme oko kojih se suprotstavljene strane sukobljavaju svaka braneći svoju verziju prošlosti, odnosno narativ koji je ona uspostavila. Jedan od takvih kontroverznih događaja je, još uvijek, Domovinski rat odnosno hrvatsko- srpski sukob s početka 1990-ih godina. Je li i filmski prikaz spomenutog sukoba jednako kontroverzan vidjet ćemo u nastavku ovoga rada gdje pružam analizu hrvatskih ratnih filmova kojima je sukob u fokusu (ili u pozadini filmske priče). Stav koji ću pritom zastupati je da hrvatski ratni film pokazuje određenu nesigurnost u interpretiranju rata, odnosno iskazuje nemogućnost u uspostavljanju jasnog narativa,

¹ Erll 2008, str. 396.

odnosno tumačenja ratnih zbivanja. Na taj način, posljedično, prisutna je i nesigurnost u jasnom određenju (ili preuzimanju) kolektivnog identiteta koji se po ratu nastojao/nastoji uspostaviti.

Meni dostupne filmove s tematikom Domovinskog rata i hrvatsko- srpskih odnosa tijekom istog podijelio sam u tri skupine. U prvu spadaju filmovi iz 1990-ih godina za koje smatram da u većoj mjeri zastupaju crno-bijelu interpretaciju rata gdje je hrvatska strana primorana braniti se i boriti za slobodu, a srpska strana je agresorska i zločinačka. Drugu skupinu čine filmovi s početka 2000-ih, a koji se mogu okarakterizirati kao antiratni filmovi koji su uzrok nesigurnosti u interpretiranju sukoba. Naime, oni su prvi hrvatski (anti)ratni filmovi koji ukazuju na zločine počinjene od strane pripadnika hrvatskih postrojbi. Naposljetku, treću skupinu filmova čine filmovi *Broj 55* i još neprikazani *General* koji, smatram, predstavljaju film kao oblik kulture sjećanja u punom smislu jer prikazuju stvarne događaje iz prošlosti. Međutim, budući da se *Broj 55* istovremeno nastavlja na crno-bijelu tradiciju prikazivanja sukoba, pitanje je je li to kraj nesigurnosti u interpretiranju sukoba. Prije same analize filmova ipak će biti više riječi o suodnosu filma, povijesti, sjećanja i izgradnje identiteta, dok ću u zaključku iznijeti ključne elemente analize koje treba istaknuti.

Film, sjećanje, povijest, identitet

U “Osnovama teorije filma” (V. izdanje 2018.) Ante Peterlić navodi da je film “fotografski i fonografski zapis izvanjskoga svijeta”.² Ovakvo određenje filma daje nam tek suštinu onoga što on zapravo je. Dakle, film je medij koji audio-vizualnim putem prenosi nešto iz izvanjskoga svijeta. Nezadovoljan ovakvom definicijom, Ljubiša Prica u svojoj knjizi “Film kao medij filozofskog mišljenja” dodatno analizira ključne materijalne i objektivne karakteristike filma i prihvaća definiciju: “... film je sukcesivno nizanje statičkih slika na ekranu kontigentno popraćeno zvukom koje može prenositi značenje.”³ Upravo je drugi dio posljednje definicije ključan (ili koristan) za ovaj rad - “.koje može prenositi značenje”, jer ono što se tvrdi već u samom naslovu ovoga rada, da film može poslužiti pri izgradnji kolektivnog identiteta, podrazumijeva da film može imati određenu ulogu ili funkciju koju mu pripisuje autor, odnosno simboliku ili značenje koje se želi prenijeti publici. Dakle, film je medij koji ima sposobnost da prenosi određenu poruku. Ratni film je pak filmski žanr kojem je glavna tematika, kako i sam naziv kaže, ratno djelovanje. To može biti prikaz neke bitke, vojne obuke i odlaska u rat ili nekog drugog elementa

ratne svakodnevnice. Ono što je zanimljivo kod ratnog filma je da najčešće prikazuje rat (ili njegov dio) koji se uistinu i odvio. Tako imamo mnoštvo ratnih filmova s tematikom Drugog svjetskog i Vijetnamskog rata poglavito, ali i Korejskog rata, Španjolskog građanskog rata, Prvog svjetskog rata ili pak Oktobarske i Kubanske revolucije. Preciznije, a nabrojani ratovi tako i sugeriraju, ratni filmovi mogu biti shvaćeni kao “filmovi o vođenju rata u 20. stoljeću”⁴, čime su diskvalificirani filmovi o ranijim ratnim sukobima poput Američkog građanskog rata. Kao što postojanje ovog rada sugerira, ni Domovinski rat ni općenito ratni sukobi 1990-ih na području bivše Jugoslavije, nisu ostali zanemareni u pogledu filmskog stvaralaštva.

Uzmemo li, dakle, u obzir da su ratni filmovi najčešće o ratovima koji su se dogodili ili se događaju (a ne o nekim izmišljenim ratnim sukobima), oni su u jednu ruku i povijesni filmovi jer prikazuju ratove, a koji su sastavni dio ne samo povijesti, već i učenja o povijesti. Međutim, da oslabim prethodnu tvrdnju, ratne filmove o ratovima koji su se dogodili ne moramo nužno smatrati i povijesnim filmovima, ali oni svakako prikazuju te ratove (i pojedine događaje u njima) s određenim vremenskim odmakom (čak i kada film nastane tijekom trajanja ratnog sukoba). Ono što je značaj tog vremenskog odmaka je uloga (kulture) sjećanja koja je sve veća što je događaj dalje u prošlosti. Značaj sjećanja ili, u ovom kontekstu, pamćenja je pak taj što nam ono može pomoći u izgradnji i individualnog, ali i kolektivnog identiteta. Kako Jan Assmann navodi: “Kultura sjećanja je izvor iz kojeg grupa dobiva svijest o svom identitetu i svojoj posebnosti spram drugih grupa.”⁵ Film je pritom oblik kulture sjećanja kroz koji se ona manifestira odnosno, kako je to J. M. Winter postavio, “sjećanje nije instrument za istraživanje povijesti, već njezina pozornica”, a to se, nastavlja, najbolje vidi u filmu/kinematografiji.⁶ Prema tome, film je pozornica na kojoj se može prikazati jedna verzija prošlosti, odnosno narativ, a pri čemu je taj narativ stavljen u odnos s individualnim sjećanjima pojedinaca, ali i kolektivnim sjećanjem grupe. Film može oblikovati/utjecati na kolektivno sjećanje, kao što sjećanje može utjecati na stvaranje ili tumačenje/evaluaciju filma.

Problem s ovakvom ulogom filma i sjećanja općenito postavlja Winter kada kaže da (kolektivno) sjećanje nije aditivno na široj, primjerice nacionalnoj, razini.⁷ Sjećanja se ne mogu prenositi s generacije na generaciju, i pritom akumulirati, jer se različite dobne skupine različito sjećaju (ili ne sjećaju) određenog događaja. Winter navodi primjer filma *Spašavanje vojnika Ryana*. Film različito promatraju grupe koje su svjedočile ili sudjelovale u Drugom svjetskom ratu od onih koje su sudjelovale u Vijetnamskom ratu ili pak grupa kojima pripadaju oni koji su premladi

2 Peterlić 2018, str. 44.

3 Prica 2016, str. 63

4 Chapman 2008, str. 8.

5 Assmann 1995, str. 130.

6 Winter 2006, str. 183.

7 Winter 2006, str. 184.

i nisu mogli sudjelovati u niti svjedočiti tim sukobima. Štoviše, ove potonje grupe se nemaju čega sjećati i film kod njih neće potaknuti proces dosjećanja doživljenih događaja. Prema tome, tvrdi Winter, besmisleno je govoriti o kolektivnom sjećanju na nacionalnoj razini jer se različite grupe ljudi unutar takve zajednice različito (ne) sjećaju za tu zajednicu važnih događaja.⁸ Drugim riječima, dolazimo do situacije u kojoj su Assmannove “fiksne točke” (događaji kojih se ‘sjećamo’) nekim pripadnicima zajednice sjećanjem nedohvatljive. Upitno je onda i stvaranje kolektivnog identiteta komuniciranjem individualnih sjećanja u društvu, odnosno stvaranjem kolektivnog sjećanja. Smatram da ovom problemu možemo doskočiti na dva načina. Prvi je da sjećanje ne shvatimo nužno kao umni proces osobe koja na taj način u umu ponovno proživljava (podsjeća se) situaciju kojoj je svjedočila ili u njoj sudjelovala u toku svoga života, već kao uspostavljanje umnog odnosa spram događaja o kojima osoba ima (nekakvo) znanje. Ako prihvatimo ovaj korak, onda prihvaćamo da sjećanje nećemo shvaćati u njegovom doslovnom, već simboličkom smislu. Drugi, konkretniji, korak koji možemo poduzeti je napraviti distinkciju između pojmova *sjećanje* i *pamćenje*. Sjećanje bi prema tome i dalje bilo umno dohvaćanje događaja iz prošlosti kojima smo svjedočili, a pamćenje izvana potaknuto (podsvesno) usvajanje tumačenja događaja iz prošlosti. Dakle, sjećamo se nečega jer smo tome (nužno) svjedočili, a pamtimo nešto jer nam je rečeno da je tako bilo. Dakako, možemo pamtit i događaje kojima smo svjedočili bez obzira je li razlog što to pamtimo izvanjski ili u nama, ali ne možemo se sjećati događaja kojima nismo svjedočili. Naposljetku, čak i kada bi bilo tako da je kolektivno sjećanje besmisleno na nacionalnoj razini jer je nemoguće da se nekih događaja svi sjećaju (i pamte), to i dalje ne znači da je nemoguće uspostaviti zajednički skupni odnos spram tih prošlih događaja i da taj odnos, odnosno tumačenje tih događaja ne utječe na stvaranje kolektivnog identiteta. U nastavku ćemo vidjeti na koji način hrvatska ratna kinematografija tumači događaje iz Domovinskog rata i koji su odnosi uspostavljeni spram istih. Prije toga, ipak još treba vidjeti kako to film uopće tumači prošlost/povijest. Naime, prema Richardu Neupertu i Jeffreyju Skolleru filmovi koji teže klasičnoj kinematografiji (*closed text*) nastoje učvrstiti postojeću ideologiju i zajedničko viđenje prošlosti, dok avangardni filmovi preispituju tu povijest.⁹ Također, filmovi čije pripovijedanje nije linearno, već zbrkano, obrnuto ili fragmentalno, označavaju poteškoće u shvaćanju povijesti i identiteta neke nacije u razdoblju povijesne krize ili transformacije.¹⁰

8 Isto.

9 Mazierska 2011, str. 14.

10 Isto

Crno-bijelo u boji – ratni filmovi 1990-ih

Jedan od prvih koraka u analizi filmova, naročito onih s političkom porukom i povijesnom pozadinom, je promatrati film u kontekstu vremena u kojem je sniman i prikazivan. Iako to nije sasvim u fokusu ovoga rada, i ovdje će biti ponuđeno tumačenje pojedinog filma s obzirom na vremenski kontekst u kojem je nastao. Tako, prije svega, treba napomenuti kako su prvi hrvatski ratni filmovi nastali već tijekom Domovinskog rata, a nastavili se i nakon njega tijekom procesa tranzicije i *izgradnje* države. Sam naslov poglavlja sugerira na koji način hrvatski ratni filmovi devedesetih interpretiraju hrvatsko-srpski sukob. S jedne strane je to agresorski rat Srbije i srpskih paravojnih postrojbi u Hrvatskoj, a s druge strane obrambeni pravедni rat Hrvata za nezavisnost.

Prvi hrvatski ratni film devedesetih koji sam uključio u ovu analizu je film *Vrijeme za...* redateljice Oje Kodar iz 1993. godine, dakle nastao u tijeku rata. Film prati početak rata u Hrvatskoj i ratni put mladoga Darka koji se, protiv majčine volje, dobrovoljno prijavljuje u vojsku, a nakon što su ih srpske četničke snage, uz pomoć JNA protjerale iz njihova sela. U filmu su obje sukobljene strane prikazane izričito – Hrvati kao hrabri vojnici spremni obraniti svoj dom i Srbi/četnici kao krvoločni pijanci koji ubijaju djecu, siluju žene i blesavo upadaju u postavljene i nepostavljene zamke. Vjerujući da joj je sin stradao na fronti od tenkovske granate Darkova majka odluči njegovo tijelo (zapravo tijelo njegovog suborca) odnijeti nazad u njihovo selo i tamo ga pokopati. Tamo sretno ludog (pijanog) pjesnika Nikolu, Srbina iz njenog sela koji se pojavljuje kao pjesnička antiratna figura, a naposljetku i spasi Darkovu majku od manje četničke jedinice pri čemu i sam strada. Nisu, dakle, svi Srbi krvoločni, ali su i oni koji su dobri - pijanci. Jedan od motiva koji će se provlačiti i kroz sljedeći film uključen u analizu je upravo taj povratak kući, svome domu od kojeg su akteri u filmu nasilno protjerani. Film *Vukovar se vraća kući* (1994.) Branka Schmidta je upravo film o žudnji za povratkom domu kojeg su nositelji te žudnje silom prilika morali napustiti. Priča prati poveći broj prognanih Vukovaraca koji su novi privremeni dom pronašli na željezničkoj stanici ne tako daleko od Vukovara. Tako blizu, a tako daleko. Iako se u ovom filmu/mini seriji Srbi ne pojavljuju, oni su naglašeni krivci za to što su glavni akteri filma potjerani iz svojih domova, domova koji su potom razrušeni do neprepoznatljivosti. Film također obiluje simbolikom samom svojom pričom o povratku kući, ali i korištenjem simbola u samom filmu – vodotoranj i Dunav kao glavni simboli Vukovara. Značaj simbola u stvaranju i očuvanju identiteta najbolje se vidi pri definiranju kulture, još jednom ključnom elementu osjećaja pripadnosti i identiteta: (Kultura je..) “..povijesno prenošen obrazac značenja utjelovljen u simbolima

(...)”.¹¹ Drugim riječima, simboli su zapravo ‘prečaci’ koji nam govore tko smo mi i što nas razlikuje od drugih.

Film *Vidimo se!* (1995.) redatelja Ivana Salaja možemo okarakterizirati kao prvi hrvatski izrazito antiratni film (više o pojmu u sljedećem poglavlju). Radnja paralelno prati skupinu od pet prijatelja u njihovom djetinjstvu (1980-e) i mladosti (početak 1990-ih). Nakon što jedan od njih pogine u ratu, preostali kreću u ispunjenje dječakog obećanja da će svi kad umru biti pokopani u šumi u kojoj se nalazi drvena koliba gdje su proveli najbolje dane svoga djetinjstva (i života). Film je obilježen ulogom Gorana Višnjića koji glumi HOS-ovca Maksa spremnog da učini sve za svoje prijatelje i svoju državu. Kao kontrast prisutna je uloga Renea Bitorajca čiji lik u ratnim godinama studira u Njemačkoj i odbija se boriti za političare i druge interesne strane u ratu. Antiratna tradicija u hrvatskoj kinematografiji nastavlja se filmovima *Kako je počeo rat na mom otoku* (1996.) Vinka Brešana i *Kad mrtvi zapjevaju* (1999.) Krste Papića. Iako posljednji teško možemo opisati kao tipičan ratni film, zbog ratne pozadine filma i njegova prikaza u posljednjoj trećini filma odlučio sam ga uključiti u analizu hrvatsko-srpskih odnosa na filmu. *Kako je počeo rat na mome otoku* je možda i najpoznatiji hrvatski film, dio hrvatske popularne kulture, koji je na komičan način prikazao početak rata na jednom malom dalmatinskom otoku. Film je već svojim pristupom antiratni jer se ‘ruga’ ratu kao načinu rješavanja razmirica, a radnja prati pokušaj stanovnika otoka, Hrvata, da preuzmu vojarnu JNA koju odbija predati Aleksa, ludi major armije i Srbin. Osim Alekse, nijedan drugi lik u filmu nije prikazan kao osoba srpske nacionalnosti, a i sam major pritom nije prikazan kao poklonik velikosrpske ideje, već kao komunist/Jugoslaven koji odbija prihvatiti raspad Jugoslavije. *Kad mrtvi zapjevaju* je pak tragikomedija koja prati povratak dva hrvatska *gastarbajtera* u rodni kraj negdje u Dalmatinskoj Zagori. Pritom jedan, Cinco, glumi mrtvacu i u mrtvačkom sanduku prelazi put, a sve kako bi dobivao njemačku penziju. Drugi, Marinko, pak bježi od UDBA-inog agenta (proljetarska prošlost) i jedini izlaz iz situacije vidi u povratku u Hrvatsku. Međutim, tamo nailaze na početke Balvan revolucije i srpske pobune na prostorima samoproglašene SAO Krajine. I u ovom filmu su Srbi prikazani kao agresivni i neobuzdani, međutim manje nego u ranije spomenutim filmovima i sljedećem o kojemu će biti riječi. Također, u filmu je rat prikazan kao nužno zlo u kojemu tek treba na vrijeme izabrati stranu.

Hrvatsko-srpski odnosi uoči i u početku rata možda su najbolje prikazani u filmu *Bogorodica* (1999.) Nevena Hitreca. Do jučer dobrosusjedski odnosi Hrvata i Srba u selu Lovrinci narušeni su hušćakom politikom iz Srbije te se svo srpsko stanovništvo seli iz sela i nastanjuje u brdima gdje planiraju pohod na selo i pokolj nad Hrvatima potpomognut JNA. Nemilu situaciju pokušava ispraviti Kuzma, Hr-

vat, koji s još dvojicom odlazi u planine kako bi smirio situaciju. Međutim, zasljepljeni mržnjom Srbi zarobljavaju i muče pristiglu ekspediciju pripremajući se za spomenuti napad na selo. Ovom filmu možda najbolje odgovara naslov poglavlja ‘crno-bijelo’ jer jasno prikazuje Srbe kao krvoločne agresore, silovatelje i hladnokrvne ubojice, dok su Hrvati prikazani kao iznenađeni i naivno spremni smiriti situaciju kada je za to već bilo kasno. Radnja filma prati i ljubavnu priču Kuzme (Ljubomir Kerekeš) i Ane (bogorodica iz naslova filma; Lucija Šerbedžija) koju prekida rat i Kuzmin dotadašnji prijatelj i suradnik Rade (Ivo Gregurević), Srbin kojeg je ljubomora natjerala da se okrene protiv dojučerašnjeg prijatelja.

U zaključku ovog poglavlja treba uočiti kako hrvatski ratni film devedesetih pokazuje dvojaku tendenciju da 1) osudi srpsku stranu i pokaže ispravnost i herojstvo obrambenog rata, te 2) osudi rat općenito bilo komedijom bilo prikazivanjem njegove tragičnosti. Od šest filmova ovoga razdoblja uključenih u analizu za tri možemo reći da su (izričito) antiratna (*Kako je počeo rat...*, *Kad mrtvi zapjevaju te Vidimo se!*), dok preostala tri klasičnim prikazivanjem priče nastoje utvrditi uspostavljeni narativ o ratu kao obrambenom i pravednom s jedne i agresorskom i nehumanom s druge strane. Također, u tri filma iz analize srpska strana u sukobu je izričito prikazana (*Vrijeme za...*, *Kad mrtvi zapjevaju*, *Bogorodica*), sva tri puta izrazito negativno. Ovi rezultati upućuju na zaključak da je hrvatskoj ratnoj kinematografiji 1990-ih bilo važno prije svega odrediti hrvatski identitet kao oprečan srpskom, osuditi srpsku stranu, a potom i rat općenito.

Odiseja u filmskom tumačenju rata - 2000-e i hrvatski antiratni film

Ako su burne devedesete iznjedrile filmove klasičnog pričanja priče, time nastojeći potvrditi uspostavljeno viđenje događaja iz Domovinskog rata, a pojedini filmovi tek dali naslutiti okretanje antiratnom filmu, onda je taj zaokret postao definitivno početkom 21. stoljeća, odnosno u prvih deset godina 2000-ih. Ima li to kakve veze s političkim promjenama u državi nije tema ovoga rada, ali svakako bi bilo zanimljivo istražiti u budućnosti. Hrvatski, sada već definitivno, antiratni film u ovih deset godina, smatram, doseže svoj vrhunac. Psovanje, ogorčenost, agresivnost, nezadovoljstvo i nesigurnost, neuspješno suočavanje s ratnim zbivanjima i suicidalnost odlike su (anti)junaka ovih nekoliko filmova koje sam uključio u analizu (*Nebo sateliti*, *Svjedoci*, *Živi i mrtvi*, *Crnci*). Sam naslov poglavlja sugerira svojevršno lutanje u hrvatskoj kinematografiji, lutanje u tumačenju rata (*odiseja* – intelektualno ili duhovno lutanje ili potraga¹²) koje treba pripisati ne samo razdoblju 2000-ih, već ga treba promatrati skupa s razdobljem devedesetih godina. U ovom

11 Ross 2007, str. 17-18.

12 Merriam-Webster Online Dictionary: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/odyssey>

trenutku treba vidjeti i što je to uopće antiratni film i koje su njegove karakteristike. Antiratni film se obično shvaća kao takav koji kritički osuđuje rat i ratne sukobe nastojeći prikazati njegov besmisao i pobuditi kod gledatelja neugodnost i tjeskobu gledanjem borbenih scena.¹³ Kako Chapman primjećuje, ovako definiran antiratni film je i dalje ratni, jer prikazuje vođenje rata i scene borbe, stoga ga više treba shvatiti kao ideološku i moralnu osudu rata, nego kao njegovu suprotnost.¹⁴

Već prvi hrvatski ratni film drugog tisućljeća *Nebo sateliti* redatelja Lukasa Nole načinom pripovijedanja priče propituje dotad uspostavljenu crno-bijelu sliku hrvatsko-srpskog sukoba. Radnja filma prati bezimenog junaka u civilnoj odjeći koji je, očito u nekoj bitci ili kao posljedica nekakve eksplozije, ostao bez sjećanja i luta frontom ne znajući ni kojoj strani pripada. Već sama ta karakteristika zaborava opisuje hrvatsko društvo u tranziciji kada se nastojala zaboraviti (jugoslavenska) prošlost i zajedništvo i suživot prije rata. U izgradnji kolektivnog identiteta nije važno samo sjećati se određenih stvari, činjenica ili događaja, već neke i zaboraviti. Vidimo, dakle, da film može služiti i kao kritika društva, kao što može služiti i za oblikovanje njegovog identiteta. Ono što ovaj film čini početkom lutanja o kojem sam ranije govorio je prikaz zločina i hrvatske strane u sukobu kada u jednoj sceni, očito iz osвете, hrvatski vojnik ubija nenaoružane srpske vojnike. Doduše, u drugom dijelu film se vraća na standardan prikaz rata kada srpsku stranu prikazuje kao pijanu, krvoločnu, silovateljsku bandu.

Sljedeći film s popisa analiziranih produbljuje propitivanje djela hrvatske strane u sukobu. Film *Svjedoci* Vinka Brešana prati istragu ubojstva srpskog civila u Zagrebu, a koje je počinilo troje hrvatskih vojnika iz osвете za stradanje oca jednog od njih u ratu, iako je početna ideja bila 'tek' minirati kuću u kojoj je spomenuti srpski civil živio. Međutim, budući da rat još traje istraga ubojstva nekog Srbi na nije nikome u interesu, osim glavnom inspektoru kojemu je dodijeljen slučaj i mladoj novinarki koja želi otkriti istinu. U tome se vidi jasno odjeljenje 'nas' od 'njih', odnosno podjelu na 'mi' i 'oni' tijekom etničkog sukoba gdje se pod 'oni' ubrajaju svi pripadnici jedne nacionalnosti bez obzira na njihovu ulogu u sukobu. Također, film upućuje i na činjenicu da je lako zanemariti istinu ako ona trenutno nije podobna i potrebna.

O filmu *Živi i mrtvi* hrvatskog redatelja Kristijana Milića neću previše govoriti u ovome radu prije svega jer se on bavi jednim drugim sukobom 1990-ih – hrvatsko-bošnjačkim ratom.¹⁵ Prema tome, budući da srpska komponenta izostaje u filmu (u obje paralelne radnje filma – sukobu 1940-ih i 1990-ih), ne možemo govoriti o

13 Chapman 2008, str. 9.

14 Isto.

15 Vrlo dobru analizu filma napravio je Tomislav Čegir u knjizi "Filmski prostori: hrvatske rekonstrukcije američkog žanrovskog filma" iz 2012. godine.

prikazu hrvatsko-srpskih odnosa na filmu. Ono zbog čega je film značajan je upravo prikaz hrvatsko-bošnjačkog sukoba i propitivanje hrvatske uloge u Bosni i Hercegovini tijekom ratova u Jugoslaviji 1990-ih, što ide u prilog tezi da hrvatski (anti)ratni film nastoji preispitati hrvatsku ulogu u sukobima, a ne samo potvrditi uspostavljenu sliku hrvatske strane koja vodi samo obrambeni rat.

Naposljetku, film koji možda i najviše propituje potpunu moralnost hrvatske strane u Domovinskom ratu ne samo načinom pripovijedanja priče, već i samom pričom je film *Crci Gorana Devića i Zvonimira Jurića* iz 2009. godine. Film prati jednu specijalnu vojnu jedinicu unutar Hrvatske vojske koja je specijalna i po tome što koristi nedozvoljene tehnike postupanja (mučenje) prema suprotnoj strani, a ne čak ni iz osвете, već iz koristi dobivanja potrebnih informacija i slično. I sam način pripovijedanja priče, kako sam ranije napomenuo, nije klasičan niti linearan. Prva scena u filmu je zapravo pretposljednja scena filma, a filmska glazba i mračan ugođaj dodatno zbunjuju i stvaraju nelagodu kod gledatelja. Sam film završava međusobnim sukobljavanjem pripadnika jedinice čime se nastoji prikazati horor rata i posljedice koje sudjelovanje u njemu može ostaviti na čovjeka. Tipičnim antiratnim filmom ga čini i često vulgaran rječnik likova u filmu, osjećaji tjeskobe, pribjegavanje opijatima, nervoza i agresivnost likova i naposljetku, spomenuto međusobno sukobljavanje.

Navedeno u ovom poglavlju upućuje na zaključak kako je novo tisućljeće otvorilo nova pitanja o hrvatskoj ulozi u ratu, te pokrenulo svojevrsnu nesigurnost u mogućnosti identifikacije sa sadržajem i porukom filmova. Nakon klasičnih jednos-tranih filmova s početka devedesetih, izgleda da je film *Kako je počeo rat..* otvorio put pojavi tipičnih antiratnih filmova koji pritom ne osuđuju samo rat, već po prvi puta i hrvatsku ulogu u ratu. Na koji način je to utjecalo na mogućnost kolektivne identifikacije ostaje pitanjem za detaljniju analizu. Ono što je sasvim izgledno je tek da se, ako je suditi po navedenim filmovima, kolektivni identitet počeo propitivati i potencijalno mijenjati.

Broj 55 i General - uspostavljanje narativa?

Iako smo upravo prošli kroz analizu deset hrvatskih filmova s ratnom tematikom, sve do 2007. godine nije postojao jasan plan i projekt kako filmski iskoristiti Domovinski rat kao neiscrpan izvor potencijalno filmskih priča. Te 2007. godine prvi put se u krugovima HTV-a javlja ideja o provođenju projekta koji bi snimio seriju filmova o glavnim bitkama Domovinskog rata.¹⁶ Iako se od projekta ubrzo

16 Nenad Polimac: Najskuplji projekt HRT-a: "Snimamo prvi akcijski film o Domovinskom ratu". Jutarnji.hr. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/najskuplji-projekt-hrt-a-%E2%80%98snimamo-prvi-akcijski-film-o-domovinskom-ratu%E2%80%99/916913/> Objavljeno: 3.11.2013.

odustalo, pa opet otkupilo nekoliko scenarija, da bi na kraju vrijeme pokazalo kako projekt barem u skorije vrijeme neće biti dovršen, iz njega je ipak proizašao jedan “prvi pravi ratni film o Domovinskom ratu” – *Broj 55*.¹⁷ Film redatelja Kristijana Milića, snimljen prema istinitom događaju, prati postrojbu hrvatskih vojnika koji su u improviziranom oklopnom vozilu upali u zasjedu u selu Kusonje kod Pakraca. Nakon što su srpske snage onesposobile vozilo, vojnici su se sklonili u obližnju kuću kućnog broja “55” (otuda i ime filmu) iz koje su pružali otpor do jutra sljedećeg dana kada su se ipak bili primorani predati. Potom su oni koji su preživjeli opsadu mučeni, ubijeni i pokopani u jamu s još dvadesetak stradalih civila. *Broj 55* je u tom pogledu prikazao događaje onakve kakvima se smatra da su se zbili i kao takav, smatram, on je medij kulture sjećanja u punom smislu jer prikazuje događaj koji se uistinu zbio.

Još jedan film uskoro očekuje svoju premijeru, a pokriva tematiku Domovinskog rata – film *General* Antuna Vrdoljaka. Iako se radi o biografskom filmu o hrvatskom generalu Anti Gotovini, i kao takav ne mora nužno biti o Domovinskom ratu, smatrao sam važnim i nužnim uključiti ga u ovu analizu radi ukazivanja na smjer kojim se kreće hrvatska kinematografija i diskurs o Domovinskom ratu. Naime, nakon godina lutanja u hrvatskoj ratnoj kinematografiji, izgleda da se napokon uspostavlja dominantni narativ o ratu. Snimanjem biografskih filmova i filmova prema istinitim događajima koji, opet, predstavljaju kulturu sjećanja u punom smislu, kao da se nastoji prikazati verzija događanja koju se smatra istinitom i ispravnom. Završava li time lutanje u hrvatskoj ratnoj kinematografiji? Je li taj potencijalni završetak lutanja posljedica donesenih presuda na Haaškom sudu? Ili je pak posljedica desnog zaokreta u političkom životu Hrvatske posljednjih godina? Na ta i mnoga druga pitanja ovdje ne dajem odgovor, ali potičem njihovu razradu u nekom obuhvatnijem radu s tematikom ratnih filmova o ratnim sukobima na području bivše Jugoslavije.

Zaključak

Filmski prikaz hrvatsko-srpskog sukoba s početka 1990-ih ukazuje na problem s kojim se suočava prije svega hrvatska historiografija – kako pričati o Domovinskom ratu? Na početku rada sam tvrdio kako film pokazuje određenu nesigurnost u interpretiranju događaja iz rata, odnosno da propituje i ispravnost djela hrvatske strane u sukobu. Iako se posljednjih godina javljaju filmovi (*Broj 55*, *General*) koji, čini se, nanovo uspostavljaju crno-bijeli narativ, odnosno jasno odjeljuju pozitivnu i negativnu stranu u sukobu, smatram da to nije dovoljno da se pobjegne od nesigurnosti u uspostavljanju narativa kakvu prikazuju hrvatski antiratni filmovi u

razdoblju 2000. do 2010. godine. Ta pak antiratna tradicija nastavak je, rekao bih, ne do kraja dorečenih antiratnih filmova iz 1990-ih poput filma Kao posljedica spomenute nesigurnosti (i drugih čimbenika, dakako) javlja se i neuspjeh uspostave kolektivnog identiteta, odnosno nemogućnost da se cjelokupna javnost u potpunosti poistovjeti i identificira sa jednom stranom. Jer, priznamo li da je i hrvatska strana činila zločine, kako to utječe na nas? Ako pak prihvatimo samo pojedine pozitivne elemente hrvatske uloge u ratu, je li naš identitet potpun ili ostaje neizgrađen?

Na samom kraju valja napomenuti kako je ova analiza tek jedan dijelić šire analize koja bi obuhvatila i srpsku ratnu kinematografiju i njen prikaz hrvatsko-srpskog sukoba iz devedesetih, ali i kinematografije Bosne i Hercegovine te čak i holivudski prikaz sukoba na prostoru bivše Jugoslavije 1990-ih. Proučavanje filma i načina na koji prikazuje određeno povijesno razdoblje ili događaj zaista je važna i interesantna aktivnost s neiscrpnim izvorom inspiracije i materijala. Takva analiza govori nam kako koja strana gleda na određeni sukob, kako se filmsko tumačenje povijesti može koristiti u političke svrhe ili svrhe izgradnje kolektivnog identiteta, kako se filmska interpretacija događaja razlikuje od onoga kako se on dogodio zaista itd.

SERBO- CROAT RELATIONS IN CROATIAN (ANTI)WAR FILM- ESTABLISHING COLLECTIVE IDENTITY BY INTERPRETING HISTORY THROUGH FILM

Summary

Relationship between film and history is as long as the existence of film as a young media and a new form of art. One of the key elements of said relationship is the representation of history, precisely historical events, through film. On the other hand, film is as well very popular audio- visual media capable of transmitting wanted messages, but also moral and other values in the movie director – audience direction. Main goal of this paper is to provide analysis and review of film representations of one such historical event, the Croatian War of Independence or Serbo- Croat conflict of the 1990s. I argue that contemporary Croatian war film (in certain amount) by it's way of presenting the conflict shows ‘uncertainty’ in interpreting it, respectively it aims to question the established ‘black and white’ interpretation of the conflict with (only) one aggressor and (only) one victim.

Keywords

Serbo-Croat relations, war film, cultural memory, collective identity, interpreting history

¹⁷ HRT – komunikacije: HRT-ov film “Broj 55” pobudio međunarodni interes. Dostupno na: <https://hrtprkazuje.hrt.hr/223684/hrt-ov-film-broj-55-pobudio-meunarodni-interes> Objavljeno: 17.10.2013.

Literatura

- Assmann, J. 2008. *Communicative and Cultural Memory*. U: Erll, A. i Nunning, A. (ur.) *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter
- Assmann, J. i Czaplicka, J. Collective memory and Cultural identity. *New German Critique*, (65), proljeće – ljeto 1995, 125-133. Dostupno na: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/95AssmannCollMemNGC.pdf>
- Chapman, J. 2008. *War and Film*. London: Reaktion Books
- Čegir, T. 2012. *Filmski prostori: hrvatske rekonstrukcije američkog žanrovskog filma*. Zagreb: Hrvatsko društvo filmskih kritičara
- Erll, A. 2008. *Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory*. U: Erll, A. i Nunning, A. (ur.) *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter
- Mazierska, E. 2011. *European Cinema and Intertextuality: History, Memory and Politics*. New York: Palgrave MacMillan
- Peterlić, A. 2018. *Osnove teorije filma*. Zagreb: Akademija dramske umjetnosti
- Prica, Lj. 2016. *Film kao medij filozofskog mišljenja*. Zagreb: Naklada Jurčić d.o.o.
- Ross, M. H. 2007. *Cultural Contestation in Ethnic Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press
- Winter, J. 2006. *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven, London: Yale University Press

Popis filmova

1. Vrijeme za.. (1993.), red. Oja Kodar
2. Vukovar se vraća kući (1994.), red. Branko Schmidt
3. Vidimo se! (1995.), red. Ivan Salaj
4. Kako je počeo rat na mom otoku (1996.), red. Vinko Brešan
5. Bogorodica (1999.), red. Neven Hitrec
6. Kad mrtvi zapjevaju (1999.), red. Krsto Papić
7. Nebo, sateliti (2000.), red. Lukas Nola
8. Svjedoci (2003.), red. Vinko Brešan
9. Živi i mrtvi (2007.), red. Kristijan Milić
10. Crnci (2009.), red. Goran Dević, Zvonimir Jurić
11. Broj 55 (2014.), red. Kristijan Milić
12. General (2018/2019.*), red. Antun Vrdoljak

* - prema najjavama

IDENTITET I SJEĆANJE: PRIMJER SRBA U ZAGREBAČKOJ ŽUPANIJI¹

Sažetak

Autor u tekstu donosi informacije o Srbima Zagrebačke županije. Posebno se bavi elementima koji su utjecali na formiranje njihova nacionalnog identiteta. Tako se bavi pitanjem odnosa prema vjeroispovijesti, pitanjem odnosa prema Drugom svjetskom ratu i antifašizmu i pitanjem odnosa prema vlastitom jeziku. Autor na temelju polustrukturiranih dubinskih intervjua s pripadnicima srpske nacionalne manjine i dostupne arhivske građe donosi podatke o načinima formiranja današnjeg vrlo slabo izraženog nacionalnog identiteta kod Srba istočnog dijela Zagrebačke županije gdje predstavljaju starosjedilačko stanovništvo i kod nešto snažnije izraženog nacionalnog identiteta Srba u većim gradovima Zagrebačke županije gdje su se doselili iz ostalih dijelova Hrvatske, iz Bosne i Hercegovine, iz Srbije i iz Crne Gore u vrijeme socijalističke Jugoslavije.

Ključne riječi

Srbi u Hrvatskoj; sjećanje; identitet; Zagrebačka županija

Uvod

Nakon ratnih sukoba devedesetih na prostoru većeg dijela Hrvatske koegzistencija pripadnika nacionalnih manjina i većinskog naroda postaje iznimno važno pitanje. Posebno je važno pitanje odnosa najveće manjine u Hrvatskoj, hrvatskih Srba i većinskog hrvatskog naroda. Raspadom jugoslavenske države mijenja se položaj Srba u Hrvatskoj koji od konstitutivnog naroda postaju nacionalna manjina. Sjećanje i pamćenje su kod pripadnika srpske nacionalne manjine iznimno važan faktor u oblikovanju, čuvanju i prenošenju nacionalnog identiteta. Za nacionalni identitet značajno je komunikacijsko pamćenje i kulturalno pamćenje. Komunikacijsko ili generacijsko pamćenje prenosi povijesna iskustva koja su dio sjećanja generacija (sadašnjih i prošlih generacija roditelja, djedova i baka). To pamćenje može biti i u sukobu sa službenim pamćenjem društva ili države kao i sa sjećanjima drugih zajednica. To može uzrokovati, kao što je to slučaj kod Srba u Hrvatskoj, sukob sa službenim sjećanjem države. Kulturalno pamćenje se prezentira u udžbenicima, muzejima, arhivima, knjižnicama i dio je istine zajednice. Nacio-

¹ Područje današnje Zagrebačke županije obuhvaća teritorij nekadašnjih općina Zaprešić, Samobor, Jastrebarsko, Velika Gorica, Dugo Selo, Ivanić-Grad, Vrbovec i Sveti Ivan Zelina, odnosno tzv. zagrebački prsten. Iako je Zagreb središte Zagrebačke županije on teritorijano ne pripada području Zagrebačke županije.

nalne manjine i sjećanja njezinih pripadnika, nemaju gotovo nikakve mogućnosti da se nametnu, zbog toga što ne raspolažu malom društvenom moći, pa ih to čini minornim akterima u društvu.

Od vremena doseljavanja do današnjih dana pravoslavni Srbi istočnog dijela Zagrebačke županije (Moslavina i Vrbovečko prigorje) uvelike su promijenili svoj način života, svoje običaje, kulturu i navike. Na te su promjene ponajviše utjecale velike traume koje su obilježile dvadeseto stoljeće, ponajviše Drugi svjetski rat i posljednji Domovinski rat koji je u identitetskom smislu snažno utjecao na slabljenje identiteta Srba Zagrebačke županije. Dvadeseto stoljeće odredilo je ponajviše današnji odnos Srba prema njihovoj pravoslavnoj vjeroispovijesti, prema anti-fašističkoj tradiciji, prema jeziku, odnosno štokavskom ijekavskom narječju kojim oni govore, prema vlastitom podrijetlu i u konačnici prema vlastitoj nacionalnosti. Svaki od ovih aspekata razmotrit ćemo na temelju iskaza više kazivača s područja Ivanić-Grada, Vrbovca, Svetog Ivana Zeline, iz naselja u kojima su Srbi nekada činili relativnu većinu, odnosno apsolutnu većinu.² Posebno ćemo se baviti i pitanjem čuvara srpskog identiteta u Zagrebačkoj županiji danas. Naime, doseljenici iz drugih republika bivše Jugoslavije naselili su se na području današnje Zagrebačke županije u vrijeme socijalizma i imaju daleko snažniji osjećaj nacionalnog identiteta od većine pripadnika srpske nacionalne manjine koji žive na teritoriji današnje Zagrebačke županije i koji su tu prisutni već stoljećima.

Doseljavanje Srba na područje Ivanić-Grada i Vrbovca

Prva pojava pravoslavnih na području današnje Zagrebačke županije seže u vrijeme 15. stoljeća kada je Katarina Kantakuzina Branković ušavši u brak s Ulrikom Celjskim dobila u posjed utvrde Medvedgrad, Veliki Kalnik, Mali Kalnik, Koprivnicu i Rakovec kod Vrbovca. Poznato je da je posada ovih utvrda u to vrijeme dovedena s područja današnje Srbije, a za medvedgradskog kaštelana je poznato da je bio Bogavac Milaković, dok je kaštelan u Malom i Velikom Kalniku bio Pavle Mikšić. Posada ovih utvrda nije bila odviše brojna, a pravoslavni koji su dolazili na ovaj teren ženili su se s lokalnim djevojkama, pa su se u većinski katoličkoj sredini ubrzo asimilirali. Krajem 15. stoljeća utvrdu Mali Kalnik dobivaju Vladislav i Balša Hercegović koji su također bili pravoslavne vjeroispovijesti, a koji su naselili svoje podanike u selima pod Malim Kalnikom. Ovi pravoslavni podanici primili

² Kazivači su s područja istočnog dijela Zagrebačke županije su bili: Slobodan Bastašić, 1980. g., Lipnica; Milovan Bastašić, r. 1938. g., Lipnica; Milan Barešić, 1939.g., Remetinac; Milutin Bodegraja, 1932.g., Donji Markovac; Dušan Velemir, 1934.g., Ivančani; Marija Branković, r. Kosanović, 1937.g., Graberje; Boško Smoljanović, 1952.g., Graberje; Đuro Predragović, 1957.g., Koritna; Pavle Pavleković, 1938.g., Lipovčani; Milka Milošević (r. Marković), 1947.g., Demirovac (Bosanska Dubica) (sada Derežani), Mihajlo Smoljanović, 1923.g., Graberje.

su također zbog malobrojnosti rimokatoličku vjeroispovijest. Naseljavanja pravoslavnog stanovništva sredinom i krajem 15. stoljeća bila su brojčano vrlo mala. Tek u 16. stoljeću dolazi do brojnijeg naseljavanja pravoslavnih žitelja na područje današnje Zagrebačke županije, odnosno u kraj oko današnjeg Farkaševca, Dubrave, Bolča, Rakovca, Ivanić-Grada i Križa. U prvoj polovici 16. stoljeća dolazi do provale Osmanlija na područje današnje Slavonije i Ugarske. Nakon katastrofalnog poraza kod Mohača 1526., pada Požege 1537. i zapadnog dijela današnje Slavonije te pada Virovitice 1552. godine Osmanlije su zaprijetili i području oko današnjeg Ivanić-Grada i Vrbovca. Zato da bi se obranilo područje od Podravine preko Križevaca do Ivanića na to su područje ciljano doseljavani pravoslavni »Vlasi«. Naime, 1540. je vidljivo da na ivanićkom području nije bilo uopće kmetova, a strah je zavladao i u okolici Dubrave kod Vrbovca. Prva doseljavanja bila su poduzeta sa Žumberka 1540. i 1542. godine. U krajišku je službu tada uzeto 400 Vlaha kojima su upravljali 12 vojvoda i koji su razmješteni od Đurđevca do Ivanića. Međutim, masovnije doseljavanje Srba uslijedilo je tek krajem 16. stoljeća kada su na teritorij oko Ivanića i Dubrave doseljavali prebjeci iz Osmanskog Carstva koji su odlučili služiti Habsburgovcima. Većina prebjega koji se u povijesnim dokumentima nazivaju Vlasi prelazili su u krajišku službu. Godine 1595. u Križevce je došao i vlaški episkop koji je do tada bio poglavarem svojih vjernika u Požeškom, odnosno Cerničkom sandžaku. Sa sobom je doveo i 40 podanika. Nakon ratovanja habsburške vojske po Slavoniji 1596. i 1597. godine na područje slavonske krajine doseljava 117 osoba, od kojih je 37 bilo spremno za nošenje oružja. Od tih prebjega neke su obitelji naseljene u Cirkveni, jedan dio u Sveti Ivan Žabno, potom u Glogovnicu, u Topolovac (Zrinski), u Dubravu, u Gradec, u Križevce te u Sveti Petar Čvrstec. Iste godine je naseljeno oko 1.700 Vlaha na područje oko Rovišća. Na područje Ivanića 1598. se naseljava 146 doseljenika iz Slavonije koja je bila pod osmanskim vlašću. U listopadu 1598. na područje današnjeg Križa u Moslavini doseljava se 500 doseljenika, a početkom studenog još 350 Vlaha iz pakračkog kraja u okolici Ivanića. Godinu dana kasnije 1599. na područje Ivanića doseljava 955 Vlaha. Već sljedeće godine uslijedilo je veliko naseljavanje Vlaha oko Ivanića i Rovišća, njih 828. Prema izračunima dr. Hrvoja Petrića u periodu između 1586. i 1600. na područje Slavonske vojne krajine doseljeno je 6.000 Vlaha. Prema popisu iz 1600. vidljivo je da su na području Križevačke kapetanije Vlasi su bili nastanjeni u 41 naselju. Od naselja koja danas pripadaju Zagrebačkoj županiji u Bolču je bilo 8 domova, u Kapeli 31, u Habijanovcu 10, u Fuki 7, u Glogu 10, u Koritnoj 8, u Markovcu 14, u Vukšincu 15, u Marinkovcu 15, u Maricono Szelo (Donji Markovac?) 6, u Novakima kod Dubrave 5, u Zuetom Krysu (Križ) 42 obitelji, u naselju Buna (Bunjani) 21 obitelj, u naselju Greberie (Graberju) 25, u naselju Tugino Zelo (nestalo selo) 24 obitelji, u naselju Zobotchani (Sobočani) 33 obitelji, u naselju Di-

anouczy (Deanovcu) 18 obitelji, u naselju Boszniani (nestalo naselje) 54 obitelji i u naselju Obreska (Donja i Gornja Obreška) 29 obitelji. Broj pravoslavnih domova je tijekom vremena uglavnom rastao. U Varaždinskom generalatu je početkom 17. stoljeća bilo popisano ukupno 59 vlaških naselja u kojima je bilo 1256 domova da bi za malo više od jednog stoljeća (oko 1732.) broj domova u ovim naseljima (te onima osnovanima u njihovom susjedstvu) bio više nego udvostručen, odnosno porastao je na 2810.³

Sjećanje na mjesto podrijetla

Budući da se radi o vremenskom periodu od više od 400 godina do današnjih dana više ne postoje nikakve direktne veze Srba u Zagrebačkoj županiji sa mjestima njihova podrijetla. Usmenom tradicijom u većini slučajeva nije prenesena legenda o podrijetlu, a pogotovo ne o načinu doseljavanja, ali jedan se dio kazivača kod roditelja, baka i djedova ili starijih rođaka interesirao za podrijetlo svojega prezimena, odnosno za eventualno mjesto podrijetla. Tako se Milovan Bastašić prisjeća da mu je njegova »prababa koja je bila rođena oko 1870. godine pripovijedala o doseljavanju porodice Bastašića u Lipnicu«. »Ona je bila nepismena žena, ali je znala od svojih starih o doseljavanju toga naroda. Došli su negdje u 18. stoljeću sa Žumberka. Ista prezimena kao i kod nas susreću se i na Žumberku (Ranilovići, Bastašići, Magovci). Bio sam jednom prilikom u Žumberku u selu Pečno i ondje sam susreo jednog Bastašića. Oni su imali tradiciju da su u Žumberak došli iz Senja i da je jedan dio Bastašića odselio u Križevce zbog slabe zemlje i velike bijede. Ipak, istina leži u činjenici da su Bastašići koji su otišli u Križevce i Lipnicu otišli zbog toga što nisu željeli primiti uniju. Oni koji su primili uniju, ti su ostali na Žumberku.« Prema kazivanju Slobodana Bastašića, postoji predaja da su Bastašići na Žumberak stigli iz Vasojevića u Crnoj Gori. I drugi kazivači o svojem podrijetlu govore okvirno. Tako Radovan Vojvodić iz Starog Gloga smatra da su njegovi stigli iz Crne Gore, a slično smatra i Boško Smoljanović. Đuro Predragović smatra da su njegovi prije više od 400 godina na prostor Koritne kod Vrbovca stigli iz Slavonije. Lokaciju s koje su stigli u Slavoniju ne zna. Sjećanje na pretke i baštinenje samosvijesti osigurava budućnost seoske zajednice. Stanovnici srpskih seoskih zajednica u istočnom dijelu Zagrebačke županije osjećaju dostojanstvo što joj pripadaju, a taj im osjećaj otvara mogućnost stalne vlastite obnove dok god je prošlost te skupine u živom sjećanju. Od točnosti i istinitosti predaje bitnija je uvjerenost u njenu važnost. Običajne ceremonije, jezik, simboli i povijesno sjećanje na podrijetlo kl-

3 Podaci za ovaj dio teksta preuzeti su iz knjiga: D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004., str.25-66; H. Petrić, *Pogranična društva i okoliš: Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Zagreb 2012., str. 128-194.

jučni su za trajnost identiteta jer povezuju pojedinca s kolektivom. A identitet se temelji u razlici.

Sjećanja na dolazak Srba u ranom novom vijeku i na njihovu pradomovinu vrlo su »mutni«, ali su za sve kazivače jednako važni. Preci su stigli u sjeverozapadnu Hrvatsku odnekud »daleko«, najčešće neodređeno s područja tromeđe današnje Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, kako kazuju kazivači.

Odnos prema pravoslavnoj vjeroispovijesti i antifašističkoj tradiciji te sjećanja na stradanja u Drugom svjetskom ratu

Stradanja Srba u vrijeme Drugog svjetskog rata uvelike su odredila njihov odnos prema vjeroispovijesti i nacionalnosti nakon Drugog svjetskog rata.

Vrbovečko područje je u vrijeme prije Drugog svjetskog rata potpadalo pod kotar Križevce, dok je kraj oko Farkaševca i Bolča potpadao pod kotar Bjelovar. Prve srpske žrtve s područja današnje Zagrebačke županije bile su upravo s teritorija Bolča. Tada je, među 195 srpskih žrtava u Gudovcu ubijeno i nekoliko osoba s područja parohije Bolč. Na području Križevaca i okolice uhićenja Srba uslijedila su nešto više od dva tjedna nakon uspostave NDH. U križevački zatvor tada je navodno dopremljeno čak svih 120 Srba. Navodno je njih četrdeset otpremljeno 11. svibnja iz Križevaca u logor *Danica* kod Koprivnice.⁴ Tih dana izvršeno je uhićenje istaknutih pojedinaca i u Svetom Ivanu Žabnom, gdje je također postojala manja srpska zajednica. U Svetom Ivanu Žabnom uhićeni su na početku samo pripadnici Jugoslavenske nacionalne stranke.⁵ Prema popisu koji je uradio Đuro Zatezalo čak 192 osobe s područja kotara Križevci i 151 osoba s područja kotara Bjelovar stradali su u logoru Jadovno na Velebitu. Kao posebnu kategoriju Zatezalo navodi 10 žrtava Jadovnog s područja poslijeratne općine Vrbovec.⁶ Među njima se nalazi sedam žrtava iz Bolča, jedan iz Starog Gloga (koji se ponavlja i kod kotara Križevci) te dvije iz Vrbovca. Pregledavajući popise žrtava Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača koji se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu ustanovio sam da se ondje žrtve iz Bolča vode kao žrtve Jasenovca 1941. Ipak, vrlo je vjerojatno da je Zatezalo u pravu kada ove žrtve iz Bolča, Starog Gloga i Vrbovca pripisuje žrtvama Jadovnog. Ostale žrtve fašističkog terora i narodnooslobodilačke borbe stradale su u kasnijem periodu rata. Iz popisa srpskih žrtava vidljivo je da su najveće gubitke imala sela Salnik (gdje je većina žrtava ubijena 14. siječnja 1945.), Haganj (16) gdje su sve žrtve stradale 5. prosinca 1944. godine prilikom sukoba

4 HDA, SDS RSUP SRH, kut. 26, Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Koprivnica, 65

5 O tome svjedoči dr. Josip Miloš (HDA, fond ZKRZ-Zh, kut. 351, 24537-24546).

6 Đ. Zatezalo, *Jadovno, Kompleks ustaških logora 1941.*, knjiga I, Beograd 2007., str. 449.

partizana i neprijatelja, Srpska Kapela (26) i Bolč (18).⁷ I danas snažna antifašistička tradicija svjedoči o sudjelovanju Srba u antifašističkoj borbi i o njihovom fizičkom stradanju kako u pokoljima civila, tako i u narodnooslobodilačkoj borbi. Iz jednog popisa članova NOV-a iz studenog 1944. godine vidljivo je da je u srpskim selima u okolici Farkaševca i Dubrave bilo mnogo onih koji su sudjelovali u partizanima. Tako ih je iz Habijanovca bilo 16, iz Srpske Kapele 22, iz Gornjeg Vukšince 26, iz Donjeg Vukšince 19, iz Markovca 34 i iz Koritne 20 osoba koje su u tome trenutku sudjelovale u narodnooslobodilačkom pokretu.⁸

Osim uhićenja i interniranja u logore i likvidacija, Srbi su trebali biti i prisilno iseljavani u Srbiju. Radi transportiranja u Srbiju, u prvom valu uhićivani su pravoslavni svećenici i njihove obitelji. Opsežna iseljavanja civila poduzeta su s područja kotara Čazma pod koji je potpadalo i područje Ivanić-Grada. Prva masovna uhićenja radi prisilnog iseljavanja u Srbiju⁹ na području Moslavine započela su početkom kolovoza 1941. Dana 3. kolovoza 1941. iz sela Šumečani, Graberje, Derežani, Milaševac, Grabovnica, Blatnica, Bosiljevo, Gornji Marinkovac, Donji Marinkovac, Laminac, Dragičevac, Lipovčani, Dubrava, Stara Marča, Marčani i Graberje iseljene su 182 osobe u logor u Bjelovar.¹⁰ Dakle, prema izvještaju Kotarske oblasti u Čazmi toga su dana iseljene 44 pravoslavne obitelji.¹¹ Prema strukturi iseljenih vidljivo je da je od 44 iseljene obitelji tek jedna (iz Dubrave) bila trgovačka (trgovac kožom) dok su ostale obitelji bile ratarske.¹² Od 182 uhićena, 165 ih je deportirano u Srbiju. Prema transportnoj listi iz logora Bjelovar 162 osobe iz kotara Čazma transportirane su u Srbiju 11. kolovoza 1941. godine, dakle, osam dana nakon što su uhapšene.¹³ Dana 20. kolovoza transportirane su još tri osobe iz logora u Bjelovaru.¹⁴ O iseljavanju svjedoči i Mihajlo Smoljanović iz Graberja kraj Ivanić-Grada, rođen 1923. godine: »Po noći su došli ustaše i blokirali kuće. U praskozorje su sve kuće bile blokirane. Ono što su ljudi mogli ponijeti uzeli su sa sobom. Iseljeni su uglavnom bolje stojeći seljaci. I mi smo trebali biti iseljeni, ali je otac u to vrijeme bio u zatvoru. Sjećam se da je iseljena i moja sestra koja se udala u selo Marinkovac (kraj Dubrave). Njih su odveli u Veliku Planu i Smederevsku Palanku. Toga jutra dogodila se jedna nezgoda. Šogor Stevo Jelača došao je do nas u Graberje da vidi kako smo (budući da je otac bio u zatvoru). Kad je vidio da se narod kupi (tj. da

ustaše skupljaju ljude za iseljavanje, op.a.) brzo je otišao u Marinkovac da vidi što se tamo događa. Tamo su već skupili narod, a među njima i njegovu obitelj. Njega su ustaše isprebijali kad su ga uhvatili budući da su mislili da je namjeravao pobjeći.« Pavle Pavleković iz Lipovčana se prisjeća iseljavanja i života u Srbiji. »Iseljeni smo preko Paromlina. Digli su nas oko četiri ure u noći, a digla nas je mjesna straža. Došli smo u Srbiju, u Malu Planu. Bili smo dodijeljeni u četiri kuće. Dva su brata bila u dvije kuće, ja i sestra u jednoj, a mati i otac u jednoj kući. Otac nije hteo da smo razdvojeni po kućama, već da smo na okupu. Zvali su nas izbeglice iz Belovara. Mi smo radili kod predsjednika općine Bože Stevanovića. On je bio gazda i imao je kredenc i pločice, a u dvorištu bunar, štalu za stoku i posebnu kućicu. U našoj su kući bili neki ljudi iz Bađince. Znam da su neki davali mito da ne budu iseljeni. Davali su junicu, pedeset litara rakije i bunt platna da ih ne ise. « Milka Milošević iz Derežana o prisilnom iseljavanju zna iz druge ruke. Kao snaha je došla 1967. godine iz Demirovca u Potkozarju u Derežane: »Ujutro 2. kolovoza 1941. u pet sati došli su ustaše i na križanju postavili mitraljez. Među ustašama su bili neki iz Šumečana koje su tamošnji Srbi poznavali. Rekli su im: 'Ponesite sve što imate vrijednije jer ne znate kada ćete se vratiti.' Na cesti je bio kamion i kamionom su odvedeni u Bjelovar. Bili su tamo osam dana i onda su ih stavili na vlak za Beograd. Svih sedmero ukućana su bili iseljeni. Moj je suprug tada bio maloljetan, a sestra mu je polazila drugi ili treći razred. Iseljavanje je bilo organizirano. Ustaše su posjedovali spisak koliko ima ljudi u familiji. Kada su stigli u Srbiju bili su raspodijeljeni u tri ili četiri skupine. Uzeli su ih ljudi iz sela Markovca. Svekrus se nije svidjelo u Markovcu jer je shvatio da tamo ne može zaraditi. Otišao je u selo Gaj kod Kovina i ondje je radio kod nekog gazde šest mjeseci. Nakon toga je došao po svoju obitelj i preveo ih je 14. siječnja ili 14. veljače preko smrznutog Dunava u Banat u selo Gaj. Tamo su ih dočekali stanovnici sela Gaj i dali im namirnica tako da mogu prezimiti. Rekli su im: 'Sada ćete dobiti hranu da prezimate, ali od proljeća ćete se brinuti sami za sebe.' Kada je stiglo proljeće djed je počeo plesti košare, svekar je radio s konjima, a baba je okopavala zemlju. Nisu htjeli pare, tražili su pšenicu, kukuruz, koze i svinje. Ondje je moj muž krenuo u prvi razred. 1945. su se snašli. Našli su imanje da ga tamo kupe. Čak je i stari djed pristao, ali svekrva je željela natrag. Radili su da nakupe vagon pšenice, vagon kukuruza, šećera i soli i da sve to povezu. Sve su vozili u vagonima željeznicom od Beograda do Ivanića. Tu su zatekli neke ljude. Prvo su u njihovoj kući bili neki Slovenci, a onda Zagorci.« Iskazi kazivača ukazuju na snažno sjećanje na spomenute događaje, pa čak i na tradiciju prenošenja sjećanja na mlađe generacije. To znači da je prisilno iseljavanje bilo jedna vrsta teške traume za srpske stanovnike ivanićgradskog područja.

U vrijeme Drugog svjetskog rata Srbi Zagrebačke županije bili su u velikom broju prekršteni s pravoslavne na grkokatoličku i na rimokatoličku vjeroispovijest.

7 HDA, ZKRZ-GUZ, kutija 34, 35.

8 Građa za povijest radničkog pokreta narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, Vrbovec 1981. (pripremili M. Haramina, M. Krnić i Z. Krnić), str. 482-483.

9 Iseljavanja odnose se na iseljavanja Srba koje je jednokratno organiziralo Državno ravnateljstvo za ponovu preko preseljeničkih logora u Sisku, Bjelovaru i Požegi.

10 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 454, 4325/41.

11 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 454, 4333/41.

12 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1776, Popis iseljenih za kotar Čazmu.

13 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 459, 6021/41.

14 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 466, 8552/41.

U selima oko Vrbovca Srbi su grupno prelazili na grkokatoličku vjeroispovijest, a za parohije su postavljeni grkokatolički svećenici. Prijelaze su uradili iz osjećaja straha i nesigurnosti za vlastitu imovinu i egzistenciju.

Prijelazi na području istočnog dijela današnje Zagrebačke županije započeli su vrlo brzo nakon uspostave NDH. Na području župa Rakovec i Preseka gdje su prešli uglavnom stanovnici parohije Salnik, vjerski su prijelazi obavljani uglavnom u srpnju 1941. Na teritoriju Srpske Kapele i Bolča prijelazi su obavljani na grkokatoličku vjeroispovijest i u većini slučajeva nisu zabilježeni u knjigama, a na području Ivanić-Grada i Graberja prijelazi su bili pojedinačni. Vidljivo da je na području župa koje su se rasprostirale na teritoriju koji danas pokriva Zagrebačka županija s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest podnijelo molbu za prijelaz sveukupno 1101 osoba. Od toga su 793 molbe podnesene u 1941. godini, 295 u 1942., 6 u 1943., niti jedna u 1944. i 7 u 1945. godini. Najveći broj molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest zabilježen je u župama Dubrava (385), Rakovec (201) i Križ (154) dok su u ostalim župama molbe bile pojedinačne i malobrojne. Osim toga, na području nekadašnjih parohija Srpska Kapela i Bolč najveći broj vjernika prešao je na grkokatoličku vjeroispovijest što je vidljivo iz iskaza grkokatoličkog biskupa Janka Šimraka. Kazivači se također sjećaju i stradanja pojedinih građevina Srpske pravoslavne crkve u današnjoj Zagrebačkoj županiji.

O rušenju hrama u Graberju kod Ivanić-Grada govori pisana molba upravitelja župe Pišpeka, koji 1942. godine piše »kako je crkva uslijed započetog rušenja otkrivena« pa moli kotarsku oblast u Čazmi da »zašto rušiti crkvu, kad će jako dobro doći, i kad bi se mogla lako preudeliti na katoličku«. Crkva je ipak porušena, a građevni materijal je upotrijebljen za izgradnju Ustaškog doma.¹⁵ Rušenja hrama se prisjeća Marija Branković rođena Kosanović koja je rođena u Graberju 1937. godine. »Sjećam se krsta kada su ga bacali i govorili pritom: 'Ode vlaški Bog!'«

Nakon rata je pravoslavlje i čuvanje pravoslavnih običaja kod velikog broja srpskih obitelji vrbovečkog i ivanićkog područja zamijenjeno antifašističkom tradicijom. Proslave jugoslavenskih antifašističkih blagdana osobito su bile održavane u Moslavini i u pojedinim selima Kalničkog prigorju. Prvi maj, Dan ustanka naroda Hrvatske, Dan Republike, dani vezani za obilježavanja lokalnih događaja iz Drugog svjetskog rata bili su mnogo više obilježavani od pojedinih pravoslavnih blagdana ili nedjeljne liturgije. Nekadašnje nedjeljno odlaženje na službu zamijenili su antifašistički blagdani, a od crkvenih blagdana držalo se do lokalnih kramova (kako pravoslavnih tako i katoličkih) te središnjeg krama manastira Lepavine koji

15 HDA, fond Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, kutija 29, 1864/42 i HDA, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 36, 3619/42. U potonjem dokumentu se navodi da je crkva u poluruševnom stanju, a »pošto je crkva na važnoj prometnoj razkrstnici, te je vidi svaki domaći i strani putnik, i što više istu slika, potrebno bi bilo da se odmah poruši do temelja, jer ovako ostati ne može«.

je bio centralan za cjelokupno srpsko stanovništvo sjeverozapadne Hrvatske. Mjesta upoznavanja bila su i crkveni godovi ili proštenja na koja su redovito dolazili i rimokatolici i pravoslavci. Milan Barešić iz Remetinca se prisjeća da se odlazilo svukuda na proštenja. »Odlazili smo u Srpsku Kapelu (Kapilu), u Gudovac, u Lepavinu, u Povelic i u Bolč na pravoslavna proštenja, a na katolička smo odlazili u Žabno, Gradec, Dubravu i Vrbovec. Sjećam se da je u Kapili bilo naroda od svukuda. Negda ih je bilo više u Kapili neg' u Lepavini. Bili su ringišpili, slastičari, licitari, trgovci, a okretali su se i janjci i odojci. Neko vrijeme se nosilo i torbe i cekere od kuće.« Pravoslavni iz okolice Ivanić-Grada odlazili su redovito na kram u Lipovčane. Boško Smoljanović se prisjeća da je kao dijete išao kroz šumu na kram u Lipovčane. »Rođen sam na Preobraženje kada je kram u Narti. Oni koji su pobožni odlazili bi u crkvu, a mi dječurlija smo bili kod kramara, pili smo medicu, jeli smo medenjake i slušali muziku. Odlazili smo i 27. srpnja na kram u Marču i na kram u Lepavinu 29. kolovoza.« Proštenje je bilo i u Salniku 8. kolovoza na Svetu Petku. Slobodan Bastašić opisuje ovaj događaj: »Bilo je minimalno 100 ljudi, a nekada i više. Dolazili su pravoslavni iz Hudova, Lipnice, Salnika i Radovišta te katolici iz Vinkovca, Šelovca, Dvorišća, Valetića, Ruškovca, Rakovca i Brezana. Negdje 1989. ili 1990. prisjećam se da su katoličke žene ispred crkve u Lipnici otpjevale tri duhovne katoličke pjesme. Bio je to simbol dobrih odnosa rimokatolika i pravoslavnih. Ispred crkve je bio licitar, sa srcima i lizalicama, najviše za djecu. Nakon toga slijedilo je veselje do ponoći ili do duboko u noć. Nitko nikome nije smetao i svi su se dobro slagali. Katolici iz okolice posebno su držali do svete Petke jer im je pravoslavni sveštenik Joakim Pavlica koji je ovdje radio nakon rata govorio da ako se zagovore svetoj Petki neće biti tuče.« Slobodan Bastašić pamti da u godinama pred rat više nije bilo zabave u Lipnici. »Ondje bi sveštenik održao liturgiju i potom bi se ljudi razišli. I danas je tako. Ljudi nisu previše religiozni. Oni poštuju svoje naslijeđe, običaje i tradiciju pa zato odlaze u crkvu.«

Današnje stanje identiteta Srba istočnog dijela Zagrebačke županije

Nacionalni identitet Srba u istočnom dijelu Zagrebačke županije vrlo je oslabio nakon Drugog svjetskog rata. Štoviše, jedan dio ljudi počeli su se nacionalno izjašnjavati kao Hrvati, dok su pravoslavnu vjeroispovijest i dalje njegovali. Prema shvaćanju Slobodana Bastašića, u salničkoj parohiji »možeš biti ili Srbin koji je pravoslavne vjeroispovijesti ili Hrvat, rimokatolik«. Fenomen Hrvata pravoslavne vjeroispovijesti objašnjava činjenicom da je mnogo nacionalno i vjerski mješovitih brakova. Iako je otac Dragoljuba Petraka bio rimokatolik, majka mu je bila pravoslavna te je kršten u pravoslavnoj crkvi. »Nikada ljudi u Lipnici nisu vikali da su Srbi ili Hrvati. Božić se slavio kod nas dva puta.« Običaj je bio da se djevojčice

u brakovima u kojima su žene pravoslavne vjeroispovijesti krste u pravoslavnoj crkvi, a dječaci u rimokatoličkoj te obrnuto. Osim po vjeroispovijesti, posebna razlika između Srba i Hrvata u istočnom dijelu Zagrebačke županije jest ona u govoru. Srbi govore štokavski ijekavski dijalekt, dok Hrvati govore kajkavski. Danas već i Srbi koriste kajkavski dijalekt kao jezik svakodnevnog razgovora, ali starije osobe još uvijek njeguju štokavski ijekavski dijalekt.

Iako je na salničkom području svakodnevni život Hrvata i Srba u posljednjem ratu sačuvao prijeratni kvalitetan oblik, treba kazati da su odnosi u parohijama Bolč i Nova Kapela tijekom posljednjeg Domovinskog rata ponešto narušeni. Jedan od kazivača kazuje kako su se 1991. godine odnosi promijenili »lažima koje su susjedi govorili o susjedima«. »Optuživali su nas da ne volimo Hrvatsku i da smo četnici, a pisali su nam i pisma da se selimo iz Hrvatske.« Jedna kazivačica iz Derežana kod Ivanić-Grada se prisjeća da su je njezini nekadašnji prijatelji i poznanici odbacili 1991. »Te godine nismo imali kome reći dobar dan.« Iz Nove (nekada Srpske) Kapele i Brezovljana neki su Srbi odselili u Hrtkovce u Vojvodinu, a prema riječima kazivača stanje je »početkom rata bilo iznimno napeto tako da su ljudi mijenjali kuće u Hrvatskoj za kuće u Vojvodini«. Kazivači se prisjećaju da su ih susjedi optuživali da prevoze oružje, a spomenici NOB-e bili su na više mjesta minirani. »Činjenica je da su se ljudi 1991. uplašili, da su doživljavali izbacivanja s posla te da su postajali građani drugog reda.« Strah je ostao prisutan i u poslijeratnom periodu. Jedan kazivač se prisjeća kako je nakon rata nosio po pravoslavnim domovima časopis *Put, istina, život* i srpske *Novosti*, ali kako su »svi iz straha odbijali da primaju tu štampu«. Mnogi prema kazivanju istoga kazivača krste djecu u rimokatoličkoj crkvi pod izlikom: »Mi smo ovdje već preko 300 godina, mi smo kao Hrvati.« Ima i onih koji govore: »Ja jesam pravoslavac, ali neću da budem Srbin.«

Čuvari nacionalnog identiteta – doseljenici srpske nacionalnosti iz drugih dijelova Jugoslavije na područje Zagrebačke županije

Na područje Zagrebačke županije, odnosno na teritorij nekadašnjih općina Dugo Selo, Ivanić-Grad, Sveti Ivan Zelina, Velika Gorica, Zaprešić, Samobor, Jastrebarsko i Vrbovec zbog industrijalizacije nakon Drugog svjetskog rata dolazi do doseljavanja stanovništva srpske nacionalnosti iz drugih dijelova Hrvatske, iz Bosne i Hercegovine, iz Srbije i iz Crne Gore. Doseljavanje se intenziviralo osobito nakon šezdesetih godina. U popisu iz 1948. godine vidljivo je da su Srbi bili još uvijek samo nastanjeni u tradicionalnim zonama koje su nastanjivali stoljećima, dakle na području nekadašnje općine Vrbovec i u okolici Ivanić-Grada. Već pet godina kasnije, 1953. godine, vidljivo je da dolazi do doseljavanja Srba na područje Dugog Sela, Velike Gorice, Jastrebarskog i Samobora. Ova mjesta u to vrijeme postaju

sateliti grada Zagreba te se razvijaju u velika naselja među kojima grad Velika Gorica postaje jedan od većih gradova Hrvatske. Nagli porast broja Srba na goričkom području vidljiv je posebno 1981. i 1991. godine, a porast je vidljiv 1991. i u gradu Zaprešiću. Dugo Selo i Samobor su imali nešto sporiji porast broja Srba, dok je zona Ivanić-Grada, odnosno tradicionalna zona naseljenosti srpskog stanovništva, ostala nastanjena uglavnom starosjedilačkim stanovništvom. Ipak, i u tu zonu došlo je do naseljavanja Srba iz Bosne i Hercegovine (posebno u područje oko Križa i u zonu između Ivanić-Grada i Križa). Teritorij Vrbovca očito je imao uz svoje starosjedilačko srpsko stanovništvo i manji priljev novog srpskog stanovništva zbog razvoja industrije. Trauma posljednjeg rata vidljiva je u razlikama broja Srba u popisu iz 1991. i 2001. Činjenica je da je jedan dio Srba koji su nastanjivali naselja Zagrebačke županije napustio svoje kuće i stanove i otišao početkom rata u Srbiju, Bosnu i Hercegovinu ili u druge zemlje. Na području Dugog Sela broj Srba spao je gotovo na trećinu prijeratnog broja, a na području Ivanić-Grada gotovo se prepolovio, na području Velike Gorice spao je ispod polovice prijeratnog broja, a slično se dogodilo i u Jastrebarskom, Zaprešiću, Samoboru i Vrbovcu. Iz rezultata posljednjeg popisa 2011. godine moguće je zamijetiti da broj Srba u većini nekadašnjih općina Zagrebačke županije i dalje opada. To opadanje broja Srba nije više tako drastično kao u prvom popisu nakon Domovinskog rata 2001. godine. Na području Zaprešića i Samobora vidljiv je čak i blagi porast. Treba ukazati na činjenicu da se u prvom popisu nakon Domovinskog rata jedan dio Srba u Zagrebačkoj županiji nije želio izjasniti Srbima. To je bilo prisutno u većim gradovima i u ruralnim naseljima gdje su Srbi nekada činili znatan udio u broju stanovnika, a ponekad i većinsko stanovništvo. Stoga rezultati popisa stanovništva iz posljednja dva popisa ne odaju pravu sliku o tome koliki je stvaran broj Srba na području Zagrebačke županije.

Broj Srba na području nekadašnjih općina današnje Zagrebačke županije.¹⁶

Općina/kotar	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Dugo Selo	68	172	352	437	481	773	282	283
Ivanić-Grad	278	382	434	433	378	334	199	185
Velika Gorica	128	579	580	502	1577	2352	1051	1006
Jastrebarsko	189	504	566	505	503	367	142	116
Zaprešić		48	143	244	365	829	336	379
Samobor	42	185	450	474	552	524	288	350
Sveti Ivan Zelina	85	95	104	89	70	80	57	54
Vrbovec	1454	1435	1284	1005	752	552	325	304

¹⁶ Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima (prir. Gelo Jakov, Crkvenčić Ivan, Klemenčić Mladen), sv. 1 – 5, Zagreb, 1998.

O doseljavanju Srba iz bivših jugoslavenskih republika na teritorij današnje Zagrebačke županije

Srbi su iz bivših jugoslavenskih republika doseljavali na područje zagrebačke okolice iz više razloga. Osnovni razlozi za dolazak u okolice Zagreba su bili školovanje i zaposlenje. Kazivači su dolazili iz ruralnih dijelova Bosne i Hercegovine, ali i iz Srbije te dijelova Hrvatske gdje su živjeli kao starosjedilačko stanovništvo. Dvojica kazivača D. G. i D. P. doselili su iz Srbije i Bosne i Hercegovine radi školovanja, a kazivačica N. M. došla je iz Bosne i Hercegovine radi zaposlenja supruga. Kazivači ističu kako u vrijeme doseljavanja na područje okolice Zagreba uglavnom nije bilo prisutan nacionalizam. Kazivač D. G. kazuje: »U to sam vrijeme bio premlad da bih osjećao bilo kakav nacionalizam. Služio sam vojsku u Trebinju i ondje nije bilo priče o nacionalnostima.« Ipak, vidljivo je da su bile velike razlike u životu *ovdje* i *tamo*. »U Srbiji je bilo veće drugarstvo, a ovdje je bilo manira na koje se trebalo priviknuti. Tu je bilo mnogo više reda i poštovanja, a tamo je bilo sve nekako jednostavnije.«

D. P. rođen je u malom selu kraj Prijedora. U Zagreb je došao kao srednjoškolac zbog školovanja. »Kakav je bio za mene Zagreb? Prijedor je bio grad, a Zagreb je bio velegrad. U Zagrebu je bilo svega, ali nisam imao novaca. Vlakom sam svaki vikend odlazio doma. Znalo se da ako navijaš za Zvezdu ili Partizan nisi Hrvat.« N. M. rođena je 1946. u Doboju. »Udala sam se u Doboju, a suprug je dobio zaposlenje u Zagrebu 1969. godine. Došla sam s malim djetetom od tri mjeseca u velegrad, u Dubravu. Bilo mi je neobično i nisam se iz početka snalazila. Imala sam krug Bosanaca s kojima sam se družila uglavnom na Dubravi. Svi smo se družili, ali sam se najviše družila s Bosancima jer sam razumijela što govore. 1970. sam počela raditi u trgovini. Bio je to za mene početak. Iz početka nisam razumijela što se od mene traži, pojedine riječi nisam shvaćala, ali sam za godinu i pol postala poslovođa. Znam da su mi govorili kada nisam razumijela pojedine riječi da idem u Bosnu čuvati ovce. Mislili su da smo građani drugog reda i nismo bili prisni sa domaćima. Bila je između nas velika razlika. Oni su se odvajali od nas i nisu nas prihvaćali, čak su nas i izolirali.«

Iz svih je iskaza vidljivo da su Srbi na području današnje Zagrebačke županije u vrijeme doseljenja bili uglavnom dobro prihvaćeni. Ipak, kazivačica N.M. se prisjeća da joj je dugo trebalo da se integrira u zagrebačku sredinu te da je dugo vremena ostala Bosanka koju su kolege na poslu izbjegavali, pa čak i segregirali. Uključenost u sportske aktivnosti, radne sredine, dobro snalaženje u školi i slično omogućili su kazivačima da se bolje i brže uklope u zagrebačku sredinu.

Rat i promjena odnosa prema Srbima u Zagrebačkoj županiji

Svi intervjuirani doseljeni Srbi na područje Zagrebačke županije u vrijeme posljednjeg rata osjećali su nesigurnost, strah, stigmatizaciju, odbačenost. Slično je, kao što smo vidjeli, bilo i sa Srbima koji su bili starosjedinci u okolini Vrbovca, Ivanić-Grada i Svetog Ivana Zeline. Prisjećanje na to traumatično vrijeme kod svih kazivača izazvalo je neugodu, a njihove životne priče odaju da je taj period njihovog života bio najtraumatičniji te da im je odredio kasnije životne putove.

D. G. je u ratno vrijeme živio u Velikoj Gorici. »Radio sam u Zagrebačkom uslužnom centru u kojem je sa mnom radilo još 1500 ljudi. Bilo nas je 18 različitih nacionalnosti. Radio sam kao rukovodilac jedne radne jedinice. Počelo je neko drugo vrijeme i drugačije ponašanje prema Srbima. Znali su me kolege pitati: 'Pa što nam to radite?' Tako su Srbi teško opstajali na poslu. Počeli smo gubiti zaposlenja.« Gubljenje zaposlenja bio je jedan od oblika psiholoških pritisaka na Srbe u Hrvatskoj u ratnim godinama. Na taj su način mnogi Srbi napustili Hrvatsku strahujući da neće sebi i svojim obiteljima moći osigurati egzistenciju.

D. P. se prisjeća da je njegovo poduzeće pomagalo ratnim stradalnicima. »Počekom rata odnijeli smo nekoliko stotina kilograma mesa na Kaptol za opkoljeni Vukovar. Nitko me nije pitao tko sam i što sam. Međutim, jednom prilikom me je nazvao jedan visoko pozicionirani političar i rekao mi je da više ne mogu snabdijevati Sabor mesom zbog svoje nacionalne pripadnosti. Nikada u lice nisam doživio neku neugodnost, ali znao sam čuti: 'Tebi D. svaka čast, ali ostalim Srbima znaš što ide.' Nakon ubojstva obitelji Zec spremio sam se da idem, ali su me moji prijatelji, poštene Hrvati, uvjerali da ostanem.« D. P. je kao i ostali prvo bio degradiran na svojem poslu zbog nacionalne pripadnosti, a onda je u konačnici izgubio posao.

N. M. se prisjeća da je 1990. godine osjetila što se sprema. »Osjećala sam 1990. da se nešto događa, ali nisam mogla shvatiti da se može desiti rat. Nisam to željela prihvatiti. Lom se dogodio 1992. godine. Tuđman je rekao da svi mogu dobiti domovnicu, ali ja sam dobila odbijenicu. 1994. su me prisili da idem u mirovinu. Dobila sam niska primanja, ali je u firmi bio višak od 1172 ljudi, pa nije moglo drugačije. U Zaprešić sam došla 1973. godine i odonda sam bila za domaće *Bosanka*. Htjela sam biti dio njihove sredine, ali sam do danas ostala *Bosanka*. Za vrijeme rata bezbroj puta su me zvali, slali me u Beograd, u Bosnu i psovali mi mater. Kada sam odlazila na razgovore za posao uvijek su mi govorili da sam prestara za zaposlenje, ali ja mislim da je to odbijanje bilo na nacionalnoj osnovi.« N. M. spominje i težak put koji je vodio dobivanju domovnice, nemogućnost dobivanja novoga zaposlenja i najrazličitije vrste psiholoških pritisaka kojima su Srbi u Hrvatskoj devedesetih bili izloženi.

Osnivanje pojedinih gradskih, općinskih i županijskog vijeća srpske nacionalne manjine i današnji položaj Srba u Zagrebačkoj županiji

Jedan od oblika očuvanja identiteta Srba u Zagrebačkoj županiji je osnivanje Vijeća srpske nacionalne manjine Zagrebačke županije. Jedan od članova Vijeća prisjeća se kako je došlo do formiranja ovog oblika manjinske samouprave na području Zagrebačke županije. »U svakom gradu se tražilo nekoga tko će pomoći u formiranju vijeća. Bilo je teško formirati ovdje vijeće kada je nedaleko Velike Gorice bila prva crta obrane na Kupi. Našli smo ipak petanest članova iz velikogoričke sredine koliko je trebalo za formiranje vijeća. Bili su to većinom Srbi iz Hrvatske, policajci, radnici i visokoobrazovani pojedinci. Prvo je vijeće osnovano 2003. godine. Ideja je iz početka bila da pokažemo da postojimo, da nas ima i da smo prihvatili ustavna načela. Animirao sam svoje sunarodnjake da se angažiraju, da čuvaju to svoje, ali je odaziv bio uvijek slab. Na spisku u Gorici imam najmanje 1300 ljudi, a svega ih je 27 izišlo namanjinske izbore.«

Drugi član vijeća kazuje: »Ljudi se kriju da su Srbi. Pojedinci bježe od mene jer strahuju da ću ih pozvati da budu članovi vijeća. Teško je ljude osvijestiti da se nemaju čega bojati.« I Članica Vijeća srpske nacionalne manjine Grada Zaprešića kazuje kako »u Zaprešiću ima mnogo Srba, ali ne žele dolaziti na sastanke jer još uvijek postoji strah.« »Boje se za radna mjesta, a imaju i razloga da se boje.« Prema riječima iste kazivačice ima i onih koji ne žele da se zna da su Srbi i koji ne žele da im se čestita krsna slava, Božić ili Uskrs. Na pitanje zašto je članica Vijeća kazivačica odgovara: »Pošto sam ionako obilježena željela sam biti član Vijeća. Nisu me gledali kao čovjeka, već samo prema nacionalnoj opredijeljenosti. Vijeće za mene znači zajedništvo, mogućnost da otvoreno kažem o svim problemima, mogućnost da postavljam pitanja i osjećaj zaštićenosti.«

Zaključak

Iako posve malobrojna zajednica, srpska zajednica u istočnom dijelu Zagrebačke županije još uvijek postoji i čuva svoj nacionalni i vjerski identitet. Na rakovečkom, farkaševačkom, vrbovečkom, dubravskom i ivanić-gradskom području pravoslavni Srbi su prisutni već preko 500 godina, a u kontinuitetu preko 300 godina. Koliko je nekada ova zajednica bila značajna, govori podatak o brojnim crkvama i grobljima, o tome koliko je ljudi nekada ovdje živjelo o čemu doznajemo preko matica rođenih, umrlih i vjenčanih, ali i podatak o tome da su ovi Srbi u kajkavskom okruženju uspjeli sačuvati svoj štokavski ijekavski govor koji su donijeli prilikom doseljenja. Ratovi dvadesetog stoljeća, prekrštavanja, iseljavanja, stradanja srpskog stanovništva, mješoviti brakovi i opća depopulacija sela sveli su ovu zajednicu na ostatke ostataka, praktički na sjećanje na nekadašnje stanovnike kojih

više nema. Srba još ponešto ima u selima Lipnica, Remetinac, Donji Vukšinci, Donji Markovac, Ivančani, Graberje, Stari Glog, Haganj, Bolč, Nova Kapela, Kabal i Koritna. Za očuvanje crkve i pravoslavnoga vjerskog identiteta stanovnika istočnog dijela Zagrebačke županije zaslužni su stariji ljudi koji još uvijek čuvaju svoj nacionalni i vjerski identitet i tek pokoji mlađi čovjek. Sjećanje na nacionalni identitet ostalo je prisutno tek kod manjeg broja ljudi, dok se vjerski identitet još uvijek čuva u jednom dijelu kuća.

Doseljenici na područje Zagrebačke županije iz dijelova Hrvatske, Bosne i Srbije današnji su čuvari identiteta Srba Zagrebačke županije. Većina tih doseljenika su došli zbog zasnivanja radnog odnosa i školovanja u Zagrebu, a nakon raspada zajedničke države našli su se u vrlo teškom položaju te su doživljavali najrazličitije vrste neugodnosti i problema: od gubljenja zaposlenja, noćnih poziva, ignoriranja susjeda, maltretiranja na poslu do informativnih razgovora, miniranja imovine, nemogućnosti ostvarivanja državljanstva i prijetnja smrću. Poslijeratni period donio je Srbima Zagrebačke županije mogućnost osnivanja vijeća u županiji, u pojedinim gradovima i općinama te izabiranja predstavnika. U Zagrebačkoj županiji te gradovima Samoboru, Zaprešiću i Velikoj Gorici Srbi su iskoristili ustavni zakon osnivanjem vijeća dok su u gradu Ivanić-Gradu iskoristili izabiranje predstavnika srpske nacionalne manjine. Međutim, broj glasača na izborima za predstavnike i vijeća srpske nacionalne manjine ukazuje na nezainteresiranost većine Srba za manjinsku samoupravu. Ipak, usprkos tome Vijeće srpske nacionalne manjine Zagrebačke županije kao i predstavnik i vijeća u pojedinim gradovima županije dobro funkcioniraju i brinu o pravima Srba na svojem prostoru.

Summary

The author in the text provides information about the Serbs of Zagreb County. Particularly deals with elements that have influenced the formation of their national identity. The author deals with the relations of Serbs to religion, their relations to language, their relation to their place of origin, their attitudes toward antifascism, and their relationships to the Second World War. The author, based on the semi-structured interviews with members of the Serbian national minority and the available archive material, provides information about Serbian national identity in eastern part of the Zagreb County where they represent the indigenous population and about the national identity of the Serbs in the larger towns of the Zagreb County where they come from other parts of Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro during the time of Socialist Yugoslavia.

Key words

Serbs in Croatia; memory; national identity; Zagreb County

Sadržaj publikacije ne odražava stavove uredništva.

Glavni i odgovorni urednik:
prof dr Darko Gavrilović

Zamenik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Janko Veselinović

Pomoćnik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Ljubiša Despotović

Uredništvo:
prof dr Vjeran Pavlaković, dr Ranka Gašić, prof dr Edin Radušić,
dr Vesna Ivanović

Recenzenti:
prof dr Ljubica Đorđević
prof dr Saša Marković

Prelom:
Danijel Pap

Štampa:
Grafo finiš, Novi Sad

CIP- Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад